

Tomislav GALOVIĆ

Odsjek za povijest i Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb
tgalovic@ffzg.hr; galovic.tomislav@gmail.com

UDK 94(497.5Beram)".../16"

DOI: <https://doi.org/10.31745/s.72.8>

Pregledni članak

Primljen: 20. srpnja 2021.

Prihvaćen: 12. listopada 2021.

Elvis ORBANIĆ

Zavod za povijesne i društvene znanosti
Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Rijeci s
Područnom jedinicom u Puli
Pula
eorbanic@hazu.hr; orbanic.elvis@gmail.com

POVIJESNI KONTEKST BERMA (SREDNJI I RANI NOVI VIJEK): IZVORI, HISTORIOGRAFIJA, INTERPRETACIJA¹

U radu se donosi presjek izvora (epigrafičkih, diplomatskih, narativnih, kartografskih) i kritički pogled u historiografiju za srednjovjekovni i ranonovovjekovni Beram, koji u kontekstu hrvatskoga glagoljaštva zauzima iznimno važno mjesto. Iako je riječ o ruralnome području s pojedinim urbanim elementima – jedan je od kaštela Pazinske knežije sa statusom gradića (*Stätl*) te župa Porečke biskupije – to mjesto baštini povijesnoumjetničke i glagoljične spomenike iznimne važnosti. U prvome su to redu hrvatskoglagoljični rukopisi *Prvi* i *Drugi beramski misal* te *Prvi* i *Drugi beramski brevijar* (danas svi u *Narodnoj in univerzitetnoj knjižnici* u Ljubljani, Slovenija) te župna crkva sv. Martina, izvorno srednjovjekovno zdanje, o čemu svjedoči glagoljični natpis iz 1431., i gotička crkva sv. Marije na Škrilinah sa zidnim slikama (freskama) koje je 1474. slikao majstor Vincent iz Kastva (lat. *Vincentius de Castua*). Te su freske jedan od najvrjednijih radova domaće istarske srednjovjekovne umjetnosti. Poseban će se naglasak staviti na izvore (osobito na neobjav-

¹ Pojedini dijelovi ovoga rada ugrađeni su i u zajedničku studiju BOTICA; GALOVIĆ; ORBANIĆ 2021, a to je naznačeno u pripadajućim bilješkama. Ovaj se međutim rad u svojoj osnovici primarno temelji na istoimenome izlaganju koje su autori kao plenarno izlaganje održali na međunarodnoj znanstvenoj konferenciji *Rimski brevijari od 13. st. do Tridentskoga sabora: jezik, pismo, tekst, slika, funkcija, ustroj / Roman Breviaries from the 13th Century to the Council of Trent: Language, Script, Text, Image, Function, Structure*, održanoj u Pazinu, od 4. do 7. listopada 2018., a u organizaciji Znanstvenog centra

ljene zapisnike vizitacija porečkih biskupa tijekom 17. i 18. stoljeća) i historiografiju u pogledu proučavanja Berma i njegove spomeničke te rukopisne baštine s pokušajem davanja odgovora na jedno od ključnih pitanja: kakve su bile političke i crkvene, društveno-gospodarske, a napose kulturne prilike u Bermu u promatranome razdoblju kao preduvjet za razumijevanje mjesta čuvanja i mogućega nastanka pojedinih glagoljičnih rukopisa koji se povezuju s tamošnjom župom.

Ključne riječi: Istra, Beram, srednji vijek, rani novi vijek, izvori, historiografija, interpretacija.

1. UMJESTO UVODA

Rijetki su u povijesti oni ruralni prostori s određenim urbanim elementima – kao što je to mjesto Beram u središnjoj Istri, nedaleko od Pazina – koji svjedoče o neprekinutome životnom tijeku od prapovijesnoga doba do danas. Smješten na uzvišenju nadmorske visine 325 m, prema popisu stanovništva iz 2011. godine Beram ima svega 234 stanovnika, odnosno 120 muškaraca i 114 žena.² Međutim, kulturnopovijesnom i umjetničkom baštinom iz srednjega vijeka ono nadvisuje brojna druga mjesta i gradove ne samo u svojem okružju nego i puno šire jer se – unatoč brojnim neprilikama – to spomeničko pisano, umjetničko i graditeljsko blago uspjelo sačuvati i očuvati i *in situ* i u baštinskim ustanovama odnosno knjižničnim i arhivskim ustanovama u Hrvatskoj i u inozemstvu. U ovome radu iznijet ćemo podatke iz beramske prošlosti, historiografski ih kontekstualizirajući, od najstarijih razdoblja pa sve do sredine 17. stoljeća. Poseban se naglasak stavlja na 15. i 16. stoljeće – bez premca »zlatno doba« Berma, koji je isprva bio kaštel i selo, a potom i utvrđen gradić Pazinske knežije te župa Porečke biskupije.

izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo, Staroslavenskoga instituta u Zagrebu, Državnoga arhiva u Pazinu, Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Associazione Archivistica Ecclesiastica iz Rima. Pri pisanju ovoga rada autori su se koristili i tekstovima svojih neobjavljenih izlaganja podnesenih na godišnjim konferencijama američkoga Udruženja za slavističke, istočnoeuropske i eurazijske studije (Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies – ASEES): *48th ASEES Annual Convention* (Washington, November 17-20, 2016) – T. Galović, »Beram (Istria) in the Middle Ages and Croatian Glagolithism: A Historiographical Perspective«; E. Orbanic, »Beram's Church and Society in the Early Modern Age«; *50th ASEES Annual Convention* (Boston, December 6-9, 2018) – T. Galović, »Glagolitic Graffiti in Istria as a Performance of Literate Individuals: From the Middle Ages to the Early Modern Period«; *51st ASEES Annual Convention* (San Francisco, November 23-26, 2019) – T. Galović, »Aspects of Belief in Medieval Glagolitic Culture in Istria and the Kvarner«; E. Orbanic, »The Historiography of the Church in Istria in the Early Modern Age (16th to 18th Centuries): Published Works and Archival Sources«; *52nd ASEES Annual Convention / Virtual Convention* (November 5-8 and 14-15, 2020) – E. Orbanic, »The Glagolitic Region of Istria and Peasant's Rebellions«.

² BURŠIĆ 2013: 590.

2. PRAPOVIJEST BERMA – SVJEDOČANSTVA PROŠLOSTI U ARHEOLOŠKIM ARTEFAKTIMA

Prapovijest, odnosno prošlost prije pisane povijesti, na današnjemu beramskom prostoru zasvjedočena je različitim arheološkim artefaktima. Začetci naseobinskoga kompleksa na današnjemu prostoru Berma datiraju još iz željeznoga doba. Razlog ondašnjega ranog naseljavanja nalazi se u zemlji, pašnjacima, šumama i pitkoj vodi, ali i središnjoj ulozi koju je Beram kao gradina imao za šire područje na važnome komunikacijskom pravcu (BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 2003: 21). Beramska gradina – koja je jedna od klasičnih istarskih gradinskih naselja – bila je opasana trima koncentričnim bedemima (BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 2008: 83), koji su pak slijedili konfiguraciju tla. Kao zanimljivost treba istaknuti činjenicu da su prva arheološka iskapanja jednoga prapovijesnoga lokaliteta u Istri – iako je sporadičnih nalaza bilo i prije³ – vršena upravo u Bermu 1883. godine, a rezultati objavljeni s preciznim kronološkim i komparativnim analizama. Tada su u trima navratima (kampanje) trojica arheologa, ali svaki zasebno, kopali i istraživali u Bermu. Bili su to redom Ludwig Karl Moser (1845. – 1918.), Carlo Marchesetti (1850. – 1926.) i Andrea Amoroso (1829. – 1910.) (BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 2003: 24). Međutim, sve što se ondje iskopalo završilo je na različitim stranama, ponajprije u muzejskim ustanovama u Beču (*Naturhistorisches Museum*), Trstu (*Civici musei di storia ed arte*), Puli (*Arheološki muzej Istre*) i dr.⁴ Najviše je pak istraživačkoga zanimanja privukla otkrivena žarna nekropola smještena na južnim padinama uzvisine, između bedema, a njezin arheološki materijal datiran je većinom u razdoblje od 7. do 5. stoljeća pr. Kr. (BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 2007: 401), ali ima i starijih nalaza (iz 9. i 8. st. pr. Kr.). Najzad, na obroncima Berma tijekom 2013. godine probnim je arheološkim sondiranjem na otprije poznatoj nekropoli otkriven žarni grob, koji se, skupa s grobnom cjelinom, datira na kraj 10. ili sam početak 9. stoljeća pr. Kr.⁵

Iz činjenice da iz Berma potječe, primjerice, kalup za lijevanje brončanih predmeta zaključuje se da su ondje postojali ljevači koji su izrađivali oružje, oruđe i nakit (IVETIĆ 2009: 52). Za prapovijesno stanovništvo Berma K. Buršić-Matijašić (BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 2003: 26–27) zaključuje da je bilo organizirano u zajednicama koje su se bavile obrađivanjem zemlje, stočarstvom, potom lovom te u prehrani konzumiralo i morske školjke.⁶

³ Usp. BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 2007: 72–75.

⁴ Usp. KUČAR 1979: 86.

⁵ Detaljnije u VIŠNJIĆ I DR. 2014.

⁶ Usp. i MATIJAŠIĆ 1998: 363.

Prikazano veliko prapovijesno razdoblje na beramštini u arheologiji i historiografiji starovjekovne povijesti razmjerno je dobro obrađeno i interpretirano unatoč tomu što je tamošnji arheološki materijal raspršen po različitim baštinskim ustanovama i u susjednim državama. Stoga svaki prikaz Berma kreće zapravo od njegove nekropole i zastupljen je u različitim izdanjima s tom napomenom da se u starijim radovima često govori o tzv. ilirskim gradinama dok novija istraživanja to s pravom nazivaju histarskim gradinama. U tome pogledu nezaobilazni su radovi K. Buršić-Matijašić.

3. RIMSKO DOBA I KASNA ANTIKA BEZ ZABILJEŽENIH SVJEDOČANSTAVA NA BERAMSKOME PROSTORU

Antička svjedočanstva o Bermu nažalost nisu poznata.⁷ Međutim, sporađični nalazi ipak postoje, kao što je pronađeni novac (numizmatički nalazi) rimskih careva Hadrijana, Valerijana, Galijena i dr., keramika itd.⁸ Činjenica da nema izvora koji bi potvrđivali život beramskoga područja tijekom antike, točnije tijekom rimske antike, za razliku od primjerice, Kringe, Karojbe, Kršikle, Pazina, Dvigrada ili Kanfanara,⁹ dvojakoga je karaktera. Kao prvo izostala su arheološka istraživanja toga dijela povijesti, a time i spoznaje o tome razdoblju. Istraživanja svakako ograničava izgrađenost same jezgre današnjega Berma u kojemu je dosta složeno provoditi istraživanja. No, brdovitost terena, teža pristupačnost i ograničena obradivost zemlje dovela je i do manje naseljenosti, a oblik nastamba – suhozidine, pruće i slama – bio je takav da nije arheološki ostavio zamjetnijih tragova. Također, taj se prostor nalazi izvan tadašnjih rimskih upravnih područja, a to je u ovome slučaju ager parentinske kolonije. Stoga Robert Matijašić (MATIJAŠIĆ 2003: 36–38) s razlogom pretpostavlja da Beram kao gradinsko naselje nije bio napušten u rimsko doba i da je tu živjelo slabo romanizirano pučanstvo Histrâ. Također, iznosi zaključak da je u ranome srednjem vijeku, kad je »ponovno postalo opasno živjeti u otvorenim naseljima, život se vratio na u rimsko doba napuštene gradine, a to je značilo nastanak gradića koji su tako karakteristični za središnju Istru«, a to su »Buzet, Roč, Buje, Grožnjan, Motovun, Draguč, Pićan i mnogi drugi, pa tako i Beram« (MATIJAŠIĆ 2003: 38).

⁷ Usp. KRIŽMAN 1997.

⁸ Usp. KUČAR 1979: 86.

⁹ Usp. KRIŽMAN 1991: 270–271.

Padom Zapadnoga Rimskog Carstva 476. godine Istra dolazi pod vlast »kralja Italije« – germanskoga vojskovođe Odoakra. No, to je bilo kratkoga vijeka jer ubrzo ulazi unutar granica Istočnogotske Države, čije je sjedište bilo u Raveni, a zatim od sredine 6. stoljeća u granicama je Istočnoga Rimskog Carstva (kasnijega Bizantskog Carstva) kao dio njezina Ravenskoga egzarhata.¹⁰ Pod tom vlašću Istra ostat će sve do 8. stoljeća.¹¹

Promatrano razdoblje iz doba rimske uprave te kasne antike nije ostavilo sačuvana svjedočanstva na prostoru današnjega Berma. No, unatoč tomu postoji nekoliko radova koji obrađuju to i susjedna područja primjenjujući komparativni i analogni pristup. Prvenstveno se to odnosi na istraživanja i studije Matijašića.

4. SREDNJI VIJEK

4.1. Rani srednji vijek i Beram: bez izravnih tragova

Na prijelazu iz 6. u 7. stoljeće zabilježene su prve skupine Slavena na istarskome poluotoku.¹² Arheološkim nalazima to je posvjedočeno u Rimu kod Roča, Muntajani, Vrsaru, Sv. Foški kod Žminja, Rogatici, Nezakciju, Ciganskoj spilji i Brezcu kod Buzeta (MARUŠIĆ 1995: 10–11).¹³ Pavao Đakon, znameniti benediktinac i pisac iz 8. stoljeća, u svojem djelu *Historia Langobardorum* (*Povijest Langobarda*) opisuje dolazak Langobarda i ondašnje talijanske provincije.¹⁴ Donosi podatke o Venetskoj pokrajini, njezinu imenu i granicama te u tome kontekstu spominje i Istru, koja s Venetijom čini jednu provinciju čiji je glavni grad bila Akvileja, a sada je to, piše, Forojulij. Osim toga Pavao Đakon donosi i podatke koje se odnose na crkvene prilike u Istri. Biskupe iz Istre: Ivana iz Poreča, te Severa i Vindemija navodi kao shizmatike.¹⁵ No, najvažniji podatci koje donosi za taj prostor nalaze se u IV. knjizi *Historia Langobardorum*. To je iscrpan prikazi provala istočnogermanskoga plemena Langobarda u Istru i njihove ratove s avarsko-slavenskim savezom

¹⁰ Usp. MATIJAŠIĆ 2012: 200–204.

¹¹ Usp. RAPANIĆ 2000: 45.

¹² Usp. M. BERTOŠA 2003.b: 115–117.

¹³ Od starije literature vidi BRATULIĆ 1956; MARUŠIĆ 1960.

¹⁴ HL: II, 14–22.

¹⁵ HL: III, 26. Usp. i ŠTIH 2001.

te bavarsko-slavenske sukobe.¹⁶ U cijelosti je Istri posvećeno 24. poglavlje s opisima prodora Langobarda s Avarima i Slavenima u Istru – krajeve Histra – koji su sve opustošili ognjem i pljačkom. U 40. poglavlju također se prikazuje pustošenje Istre kad su 612. godine »Slaveni jednakom mjerom u Istri ubijali vojnike i strašno je opustošili«.¹⁷ Takvi podatci idu u red onih rijetkih povijesnih narativnih izvora o povijesti Istre u razdoblju od 6. do 8. stoljeća, koje se često kolokvijalno naziva »tamnim« ili »mračnim« dobom srednjega vijeka.

Nakon navedenih zbivanja dio Istre 753. godine dolazi pod vlast Langobarda (LEVAK 2015: 396).¹⁸ Karlo Veliki, porazivši Langobarde, ali i Bizant, Istru stavlja pod svoju vlast, tj. vlast Franačkoga Carstva.¹⁹ To je pak konačno bilo uglavljeno Aachenskim mirom 812. godine (LEVAK 2015: 404). To je razdoblje iznimno važno jer upravo za Franaka dolazi, prema novijim istraživanjima, do organiziranoga doseljenja Hrvata na istarski poluotok.²⁰

Istra je od 10. stoljeća bila u granicama Italskoga Kraljevstva odnosno obnovljenoga Svetog Rimskog Carstva i pripadajućih vojvodstava. Osnovana je i Istarska marka (pogranična pokrajina) unutar Koruškoga vojvodstva (LEVAK 2015: 406). Valja upozoriti da se to ne odnosi i na istočnu Istru, koja je bila u granicama Hrvatskoga Kraljevstva.²¹

Iako bi se možda to očekivalo, rani srednji vijek na beramskome prostoru nije posvjedočen ni pisanim ni (zasada) materijalnim-arheološkim ostacima. No, zato je u obližnjim mjestima s kojima Beram graniči, situacija drukčija. Primjerice, Pazin kao kaštel (*castrum Pisinum*) spominje se već u jednoj ispravi cara Otona II. iz 983. godine.²²

Istarski rani srednji vijek u novijoj je historiografiji dobro obrađen iako ima još dosta prostora za istraživanja. Treba posebno ovdje naglasiti interdisciplinarni pristup tomu razdoblju, a to se ponajprije odnosi na povezivanje podataka iz povijesti, arheologije i povijesti umjetnosti. Složenost istarske ranosrednjovjekovne povijesti dobro je prikazana u radu Maurizia Levaka (LEVAK 2015), a arheološka problematika pregledno u katalogu monografiji Luke Bekića (BEKIĆ 2016) te u monografiji Vladimira Sokola (SOKOL 2016).²³

¹⁶ HL: IV, 7. 10. 11. 24. 37.

¹⁷ HL: IV, 40. O arheološkim pitanjima langobardske prisutnosti u Istri najviše je i najdetaljnije pisao arheolog Branko Marušić (MARUŠIĆ 1962; MARUŠIĆ 1995).

¹⁸ Usp. i BRATULIĆ 1954: 6–12.

¹⁹ Vidi MARGETIĆ 1994; LEVAK 2007.

²⁰ Vidi SOKOL 2012.

²¹ Usp. MARGETIĆ 1996.b.

²² Usp. MARGETIĆ 1996.a: 147–154.

²³ Uz dopunjenu hrvatsku inačicu SOKOL 2019.

4.2. Pazinska knežija kao politički, društveni i gospodarski okvir Berma

Od polovine 11. st. Istra je izdvojena iz već spomenutoga Korušskog vojvodstva te uzdignuta u status markgrofovije čiji su upravitelji (markgrofovi) bili pripadnici uglednih njemačkih rodova (LEVAK 2015: 408). No, kasnije se vlast prepuštala njihovim namjesnicima, a to je dovodilo do feudalne anarhije, tj. do stvaranja zasebnih gospoštija. Također, dio je crkvenih, biskupskih posjeda postupno prelazio u ruke plemstava, napose pod upravu Goričkih grofova/knezova i njihovih ministerijala, tj. službenika iz redova nižega plemstva.²⁴

U sljedećemu dobu to su iskoristili, ali ujedno su se i sukobljavali s jedne strane Akvilejski patrijarhat²⁵ kao feudalni gospodar (koji je u sebi objedinjavao ne samo crkvenu već i svjetovnu vlast u Istri) i Venecija – Mletačka Republika, koja će za stalno uspostaviti svoju vlast na prostoru zapadne Istre. Središnji njezin dio postat će buduća Pazinska knežija (grofovija).²⁶ Grofovi/knezovi Gorički, koji su kao upravitelj posjeda (advokati) akvilejskoga patrijarha, ali i istarskih biskupa i drugih, tijekom desetljeća gradili svoj status (od Tirola do Kvarnera i Kupe), prvotno stječu Pazinski kaštel i okolna područja, a to potom upravno i teritorijalnim širenjem prerasta u grofoviju ili knežiju.²⁷ Temeljem ugovora iz 1364. godine o nasljedstvu između Alberta III. Goričkoga i Rudolfa IV. Habsburga taj prostor (uz još neke) 1374. godine prelazi u ruke Habsburgovaca. U povijesnim izvorima Pazinska knežija naziva se *Grafschaft zu Mitterburg*, na talijanskome *Stato Arciduciale, Imperio* ili *Contea di Pisino*, ali također i *Comitatus Histriensis, Contea d'Istria* (*Istarska grofovija, Grofovija Istre*) koja podrazumijeva sve područje u Istri pod vlašću Habsburgovaca. Pojedini autori prvo smatraju administrativnim (ono što je pod upravom pazinskoga kneza), a drugo političko-geografskim nazivom.²⁸ U hrvatskome je jeziku optimalan naziv – kako to svjedoči tekst *Istarskoga razvoda* – Pazinska knežija.²⁹

Temeljitu analizu pravnih aspekta uspostave habsburške vlasti u Istri 1374. godine nedavno je napravio Ivan Milotić (MILOTIĆ 2019) ukazavši na poimanja i značenjâ vlasništva, zakupa i ugovora o nasljeđivanju u srednjemu

²⁴ Usp. ŠTIH 1994.a; ŠTIH 2013.

²⁵ Usp. NEŽIĆ 2000: 127–146.

²⁶ Usp. ŠTIH 1994.b.

²⁷ Usp. ŠTIH 2013: 55–66.

²⁸ Detaljan pregled toga pitanja v. u ĆUTIĆ GORUP 2012: 55–60. Usp. i ROJNIĆ 1953: 775.

²⁹ Usp. M. BERTOŠA 2003.c: 373 (bilj.*).

vijeku. Takve su spoznaje bitne i za razumijevanje položaja Berma i u suburbanome radijusu Pazina i u granicama Pazinske knežije.³⁰

4.3. Problematično pitanje prvoga spomena Berma u pisanim vrelima

Počesto se u istraživanju i raspravljanju o početcima nekoga mjesta ili prostora u prvi plan stavlja kad je prvi put spomenut u pisanim izvorima i to ili onim epigrafičkim, ili diplomatskim, ili narativnim itd. U historiografiji se – i hrvatskoj, i talijanskoj, slovenskoj, njemačkoj, austrijskoj – problematiziralo prvo spominjanje Berma u pisanim vrelima.³¹ Pojedini autori smatrali su da je to učinjeno u ispravi datiranoj 27. lipnja 911. u Paviji, kojom italski kralj *Berengarius* (Berengar I., oko 850. – 924.)³² daruje Beram tršćanskomu biskupu Taurinu.³³ Dio koji je povezano s ovom temom privukao najviše pozornosti u toj ispravi jest predmet darovanja navedenom tršćanskom biskupu, a to je *Uermes, unus maiore et alius minore (Vermi/Bermi, jedan veliki i drugi mali)*, te pravo na vršenje sudske vlasti, pobiranja nameta i ubiranja globa itd. – odnosno kako je to još prije gotovo stotinu godina zapisao Dane Gruber: »valja spomenuti, da je Berengar (na zamolbu mantovanskoga biskupa Hellulfa) podijelio (27. lipnja 911.) tršćanskomu biskupu Taurinu i njegovoj crkvi kule Veliki i Mali Beram (kraj Pazina) sa svim njihovim posjedima i pravima, koja inače pripadaju kralju, tako da od sada nijedan oblasnik ne će smjeti u tim kulama držati sudove ili nametati globe, nego samo u prisutnosti biskupa, kralja ili njegova zamjenika« (GRUBER 2005: 39). U historiografiji su stajališta o ubicaciji navedenih kaštela (*quadam castellos iuris regni nostri*) bila različita. Među prvima su Pietro Kandler i Bernardo Benussi (BENUSSI 2004: 180, 220

³⁰ Iako izlazi izvan okvira ovoga rada (u užemu smislu), treba spomenuti da o pitanju pravnoga statusa Pazinske knežije unutar habsburških zemalja postoji i danas historiografska rasprava (usp. NARED 2009: 271–279; ŠTIH 2013: 79–91). Naime, kao posljedica političko-teritorijalne inkorporacije Pazina i Bele Krajine u vojvodstvo Kranjsku naziv *knežija* može se tumačiti i kao težnja te odraz borbe za autonomiju tamošnjih plemića u okviru kranjskih staleža. Problem je i u tome što su knezovi Gorički tek od 1365. postali kneževima Svetoga Rimskog Carstva. Stoga spomen Goričkoga kneza u nesačuvanome izvorniku iz prve pol. 14. st. upućuje na oprez, a njezin kasniji prijepis iz 16. st. više odgovara tadašnjemu shvaćanju, okolnostima i vrjednovanju samoga naziva *Die gefürstete Grafschaft Görz*.

³¹ Usp. BOTICA; GALOVIĆ; ORBANIĆ 2021: 387–388.

³² O Berengararu kao kralju (888. – 915.) i caru (915. – 924.) v. FELLER 2010.

³³ CDI: I, 66 (149–150).

i bilj. 93, 478.)³⁴ bili uvjereni da je riječ o Bermu kod Pazina, dok je primjerice Camillo De Franceschi smatrao da je riječ o kaštelu/utvrđi Prem (lat. *Auremio*) u dolini Reke kod današnje Ilirske Bistrice, kao što je to prvotno smatrao i sâm Kandler, ali se kasnije predomislio.³⁵ U starijoj i novijoj hrvatskoj historiografiji ispravom iz 911. koristi se za prikaz ranosrednjovjekovne povijesti Berma. Tako čine Gruber (GRUBER 2005: 39) i kasnije Nada Klaić (KLAJČ 1975: 460). No, i u novijoj je historiografiji ta isprava pronašla svoje mjesto. Autore se može svrstati u dvije skupine, one koji smatraju da je to Beram u Pazinštini – Miroslav Bertoša (M. BERTOŠA 2003.b: 125), Đuro Fabjanović (FABJANOVIĆ 2005: 70), Krešimir Regan i Branko Nadilo (REGAN; NADILLO 2012: 971), Neven Budak (BUDAK 2018: 281) i dr. – i one koji se protive tomu tumačenju (napose Matijašić i Milotić), dok je u shematizmu *Crkva u Istri* (CRKVA UI 2017: 81) došlo do nesprenoga povezivanja dvaju podataka (iz 911. i 1177. god.).³⁶ Na znanstvenome skupu *Beram u prošlosti* iz 2000. godine i kasnije tiskanim referatima (2003.) može se uočiti podjela između autora koji zastupaju da se 911. godine zaista govori o Bermu – Jadranka Drempeć (DREMPETIĆ 2003: 179, 188–189)³⁷ i Valter Baldaš (BALDAŠ 2003: 314 i bilj. 16) – i da nije riječ o Bermu – Matijašić (MATIJAŠIĆ 2003: 38), ali treba napomenuti da zasebnoga rada o beramskome (rano)srednjovjekovnom dobu na tome skupu nije bilo. Zanimljivo je da i Giuseppe Cuscito u svojoj povijesti Tršćanske biskupije (CUSCITO 2017) ispravu iz 911. tumači kao darovanje Berma kod Pazina tršćanskomu biskupu, ali to ne naznačuje i na pripadajućoj karti.³⁸ O Bermu kao posjedu tršćanskoga biskupa pišu Erich Klebel (KLEBEL 1975: 57) i Luigi Foscan (FOSCAN 1992: 84–86).

Nasuprot iznesenim stajalištima, Milotić navodi da je tumačenje da se Beram spominje u darovnici kralja Berengara iz 911. tršćanskomu biskupu Taurinu pogrešno »jer je pouzdano utvrđeno da se ovaj navod odnosi na Dolnje i Gornje Vreme kod Divače« (MILOTIĆ 2010: 37).

³⁴ No, Benussi ispravi i pogrešno određuje nadnevak, tj. *V. Kal. Julii* preračunava kao *28 luglio* (BENUSSI 2004: 180, 220).

³⁵ »[C]astello (...) il quale va invece riconosciuto, come il Kandler sospettò in un primo tempo, nell'antico castello di Vrem (Auremio) superiore e inferiore, situato all'alto Timavo, entro la diocesi triestina« DE FRANCESCHI 1964: 39.

³⁶ U prethodnome izdanju samo piše »Župa se spominje od 1177.« (CRKVA UI 1999: 53).

³⁷ Usp. i DREMPETIĆ 1997.

³⁸ V. CUSCITO 2017: 28, 30 (karta – *Trieste: topografia ecclesiastica della diocesi medievale con pievi e curazie*).

Međutim, rasprave o ispravi iz 911. godine treba vratiti na početak. Naime, ta je isprava krivotvorina. U formuli datacije (*anno Dominicae incarnationis DCCCCXI = 911.*) pogrešno se navode godine vladanja spomenutog kralja te indikcija kao kontrolni element datuma. Već te činjenice ukazuju na to da moramo biti krajnje oprezni u korištenju njezinim podacima. U eshatokolu monogram nije onaj kojim se koristio Berengar.³⁹ Stoga u prvome redu treba odrediti tradiciju toga dokumenta jer ćemo samo tako doći do odgovora ili se približiti odgovoru kad je i kako ta isprava sastavljena. No, već i sad njezin nastanak vjerojatno možemo povezati s kasnijim posjedovno-pravnim sporovima koji su vođeni na istarskome prostoru, a njih nije mali broj.⁴⁰ Tako se u jednoj ispravi iz 1230. godine navodi *Castrum Vermes*. Tom ispravom car Fridrik II. potvrđuje tršćanskomu biskupu Konradu prava i posjede koje su darovali njegovi predšasnici.⁴¹ Osim mjesta *Vermes* spominju se još *Castrum Humagense* (Umag), *Syparum* (Sipar) i dr.⁴² Upravo oblik imena *Vermes* nesumnjivo podsjeća na oblik koji se rabi u krivotvorini iz 911. godine. Možda se upravo tu i nalazi odgovor na pitanje o vremenu i političko-crkvenim okolnostima sastavljanja isprave iz 911. godine (BOTICA; GALOVIĆ; ORBANIĆ 2021: 392).

Na činjenicu da je isprava iz 911. godine krivotvorina još je 1871. godine upozorio njemački povjesničar i diplomatičar Ernst Dümmler (DÜMMLER 1871: 166–167, 174–175), koji je bio dobar poznavatelj i isprava iz hrvatskoga ranog srednjeg vijeka.⁴³ Unatoč tomu, tekst nije podvrgnut ozbiljnoj raščlambi i procjeni vjerodostojnosti te se u historiografiji nastavio navoditi – primjerice, i u drugome faksimilnom izdanju *Codice Diplomatico Istriano*

³⁹ Usp. ROSENWEIN 1999: 230.

⁴⁰ Npr., za Porečku biskupiju i njezine posjedovne odnose u razdoblju od 6. do 16. st. v. ZJAIĆ 1973.

⁴¹ CDI: II, 250 (438).

⁴² Slična formulacija navodi se u notarskome protokolu iz 1289. Tu se kaže da je posjed tršćanskoga biskupa *Ulvinus* (Ulвина): *Item habet Umagum, Syparum, Castrum Vermes, et totam insulam Patiani usque ad Fontanam Georgicam* (CDI: II, 424 (751)). Isto tako u ispravi iz 1333. godine koju izdaje tršćanski biskup fra Pace piše *Vermes*, ali s tim dodatkom da ga se smješta u susjedstvu Poreča: *Item simili modo in Castro seu territorio de Vermes posito juxta Parentium, et generaliter in quibuscumque villis locis vel territoriis Ystriae a praedicto Castro Syparo inclusive usque ad civitatem Polae*. Također u neautentičnoj ispravi iz 1352. godine kojom bi Karlo IV. Luksemburški potvrdio tršćanskomu biskupu prethodne darovnice stoji također množinski oblik *Vermes: castrum Umagense, Syparium, Fontanam Georgicam, Castrum Vermes, Insulam Paciani, et Castrum de Mucho: nec non et omnia alia bona temporalia Ecclesie Tergestine, que nunc juste tenet et possidet*.

⁴³ Autor je, npr., opsežne studije o najstarijoj povijesti Slavena u Dalmaciji (549. – 928.) (DÜMMLER 1856), u kojoj između ostaloga piše i o Trpimirovoj ispravi.

(CDI) iz 1986. godine – kao da je doista riječ o dokumentu iz 911. Osim toga, i slovenski povjesničar i diplomatičar F. Kos tu je ispravu u *Gradivu za zgodovino Slovencev v srednjem veku* također uvrstio među krivotvorine.⁴⁴ Upravo navedeni primjer isprave iz 911. godine dobro aktualizira problematiku i potrebu novoga izdanja diplomatičkoga korpusa za Istru.⁴⁵ Dobro se stoga D. Klen već davne 1986. godine pitao u samome naslovu svojega članka »Stodvadeset godina Kandlerovog diplomatičkog Zbornika Istre – Što dalje s njim?«. Dao je ispravan odgovor: »Konačno, na pitanje, što s Kandlerovim *Codice diplomatico Istriano*, nakon više od stogodišnjeg postojanja i upotrebe? Njegov će Diplomatički zbornik Istre takav kakav je i dalje morati služiti povjesničarima kao pomoćni izvor i pomagalo za traganje izvornika – dok ga potpuno ne zamijene novije, suvremenije i točnije zbirke« (KLEN 1986: 219). U svakome pogledu, to će biti opsežan i zahtjevan projekt koji bi trebao uključivati suradnju brojnih stručnjaka – paleografa i diplomatičara te filologa. Nažalost, i povezano sa srednjovjekovnom poviješću Istre, dosta je još otvorenih pitanja i istraživačkih izazova kako bi došli do jedne suvremene sinteze istarskoga političkog, crkvenog, društvenog i kulturnog srednjovjekovlja.⁴⁶

4.4. Prvi pouzdani spomen iz 1177. godine: *ecclesiam de Vermo cum capellis suis*

Zasad najstariji sačuvani spomen Berma nalazimo u jednoj ispravi iz 1177. godine i to u sljedećim riječima: *ecclesiam de Vermo cum capellis suis* (*crkvu u Bermu s njezinim crkvicama/kapelama*)⁴⁷ (KRIŽMAN 2008: 31). Riječ je zapravo o privilegiju kojim *Alexander episcopus seruus seruorum Dei* (papa Aleksandar III., 1159. – 1181.) prima *Ecclesiam Parentinam* (Porečku Crkvu, tj. Porečku biskupiju) pod svoju zaštitu ujedno joj potvrđujući njezine

⁴⁴ V. KOS 1906: 271–272.

⁴⁵ O *Codice Diplomatico Istriano* (CDI) i njegovoj važnosti, ali i otvorenim istraživačkim pitanjima i problemima, v. KLEN 1986; M. BERTOŠA 2002: 375–379; te u cijelosti tematski blok posvećen Kandleru i njegovu CDI-ju (DOMETI 1993: 5–77), s prilogima koje potpisuju: Danilo Klen, Fulvio Colombo, Reinhard Härtel, Darja Mihelič, Darinko Munić, Lujko Margetić, Janez Šumrada, Miroslav Bertoša (rad ponovno objavljen kao M. BERTOŠA 2002: 375–379), Roberto Pavanello, Salvator Žitko, Tito Ubaldini, Matej Župančić, Franco Colombo, Antonio Trampus i Danilo Munić.

⁴⁶ Neke istaknute dijelove iz te problematike v. u BANIĆ 2014.

⁴⁷ U rukopisnome kodeksu *Monumenta Capituli Ecclesiae Collegiatae S. Sophiae Duorum Castrorum ab anno 983. – 1815.*, u dijelu koji se odnosi na Beram zabilježeno je iskrivljeno *Ecclesiam de Verux cum Capellis suis* (a možda je i čitanje upitno). (MATAN 2013: 530).

posjede. Spomenimo i činjenicu da je Aleksandar III. prvi papa koji je posvjedočeno bio na hrvatskim srednjovjekovnim prostorima. Bilo je to 13. ožujka 1177. godine, kad je na putu za Veneciju (krenuvši prethodno iz talijanske luke Vasto), uslijed nevremena na moru, doplovio u Zadar, u kojemu je bio dočekan glagoljaškim pjevanjem.⁴⁸ Iz Zadra je otplovio prema Veneciji te u samostanu sv. Nikole u Rialtu izdao i ispravu iz 1177. godine za Porečku biskupiju. Nažalost, ni ta isprava nije do nas stigla u svojem izvornom obliku, nego u prijepisu. To je odmah vidljivo i u formuli datacije.⁴⁹ Naime, godina 1178. (*incarnationis Dominice millesimo centesimo septuagesimo octavo*) i 10. indikcija (*indictione decima*) ne odgovaraju⁵⁰ jer 10. indikcija odgovara 1177. godini. No, da je ovdje sigurno riječ o 1177., a ne 1178. godini, pomaže nam utvrditi u ispravi navedena osamnaesta godina pontifikata pape Aleksandra III. koja traje od 20. IX. 1176. do 19. IX. 1177. te to odgovara 1177. godini.⁵¹ Budući da se ta papinska isprava nije sačuvala u svome izvorniku, nego u kasnijem prijepisu, upravo tu leži odgovor na to istraživačko pitanje i na izvjesnu prepisivačku pogrješku. Drugim riječima, učinjen je previd pri prepisivanju godine, dok su navodi papina pontifikata i indikcije točne,⁵² uostalom kao i mjesto njegova tadašnjeg boravka.⁵³

Nakon toga najstarijeg spomena iz 1177. godine, u sačuvanim diplomatskim vrelima imamo tek nekoliko navoda o Bermu, što ne treba čuditi jer je to mjesto ipak, što se tiče broja stanovnika, mala zajednica, a ni prostorno nije velikih dimenzija te je dakako pod utjecajem obližnjega Pazina kao kaštela i administrativnoga središta toga dijela Istre. Unatoč tomu sačuvalo se nekoliko isprava sa spomenom Berma. Tako se Beram (*Vermo*) navodi u jednoj ispravi pićanskoga biskupa Oderizija⁵⁴ od 7. travnja 1309.: *in feugudum duos vestros colonos ponendos in Vermo* (KOS 1916: 14–15). U *Istarskome razvodu* nalazimo pak sljedeći zapis: »I tada vsaki škof pićanski staše na Bregu beranskom poli crekvi S(ve)toga Mihovila, razve kada mašu škoflju pojaše, ta[da]

⁴⁸ Usp. STRGAČIĆ 1954; STRGAČIĆ 1964: 381–384.

⁴⁹ Usp. KRIŽMAN 2008: 30.

⁵⁰ U svojem radu »Isprava pape Aleksandra III. iz 1178. Paleografski i filološki pristup« M. Križman odlučio se, kako uostalom u samome naslovu rada navodi, za 1178. godinu (KRIŽMAN 2008).

⁵¹ Usp. ŠANJEK 1996: 196.

⁵² Usp. i MATAN 2013: 528. Prema indikciji ispravu u 1177. godinu datira i ZJAČIĆ 1973: 35 i bilj. 11.

⁵³ Usp. BOTICA; GALOVIĆ; ORBANIĆ 2021: 392.

⁵⁴ Za nadgrobnu ploču toga biskupa, koja se nalazi u Puli, v. ORBANIĆ 2002: 20.

ju imiše peti v Pićni«.⁵⁵ Možda će se naći još koji spomen u diplomatskome materijalu, ali ne nužno.

4.5. Zrelo i razvijeno beramsko srednjovjekovlje u zrcalu izvora i historiografije

Zbog svoje (sačuvane)⁵⁶ pisane baštine, ali i umjetničkih ostvarenja Beram je ujedno i ključno mjesto hrvatskoga glagoljaštva u Istri.⁵⁷ Zato bi trebalo začuditi da još uvijek nema zasebne historiografske studije o Bermu u njegovo »zlatno doba«, tj. kroz kasni srednji vijek i ranonovovjekovlje (kao što to imamo primjerice o Roču,⁵⁸ Grdoselu⁵⁹. Rašporu⁶⁰ ili Lupoglavu⁶¹).

No, može nas iznenaditi činjenica da dosad nije napisana opsežnija studija o kasnosrednjovjekovnome dobu Berma, dakle o njegovu »zlatnome dobu«. (Dosadašnji su se prilozi tek doticali Berma u kontekstu zbivanja na razini čitave Pazinske knežije, poput Uskočkoga rata.) Iznimku tek donekle predstavljaju dvije edicije: jednoj je tema bio Beram u 15. stoljeću (točnije povijest Berma u srednjem vijeku i manjim dijelom u ranom novom vijeku; BULLETIN *1977)⁶², a drugoj Beram od prapovijesti do suvremenosti (LABINJANIN 2003)⁶³. Nažalost, srednji vijek je u potonjem izdanju ostao neobrađen, osim teksta o bogatoj glagoljaškoj baštini Berma koji potpisuje Josip Bratulić

⁵⁵ IR 1992: 125; CDI – II, 364 (631, 651, 652). Godine 1596. zabilježeno je da je pićanski biskup posvetio oltar Svete Trojice pod Bermom (BRATULIĆ 2003: 63).

⁵⁶ Otvoreno je i legitimno pitanje koliko je te pisane i spomeničke baštine tijekom stoljeća propalo.

⁵⁷ Usp. BRATULIĆ 1970; BRATULIĆ 1971.

⁵⁸ V. BALOG 2005.

⁵⁹ V. MILOTIĆ 2009.

⁶⁰ V. BERTOŠA 2005.a.

⁶¹ V. S. BERTOŠA 2011.

⁶² Povodom svečane proslave 500-godišnjice dovršenja opusa zidnih slika signiranih godine 1474. po domaćem majstoru Vincentu iz Kastva u gotičkoj crkvi Majke Božje na Škriljinah na groblju u Bermu u Istri održan je skup u organizaciji tadašnje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti i Čakavskog sabora (Zagreb – Pazin – Beram, 19. – 22. rujna 1974.). Radovi sa skupa objavljeni su u BULLETIN *1977. (Tiskarskom omaškom godina izdanja nije naznačena na samoj publikaciji.) U sklopu skupa bila je postavljena i *Izložba istarskih fresaka – povodom 500 godišnjice beramskih fresaka* (Gliptoteka JAZU, Zagreb, 20. rujna 1974. – 31. listopada 1974.). O skupu v. IVETIĆ 2003.b: 341–346, a o izložbi usp. HRUST 2003: 61–65.

⁶³ Skup su organizirali: Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre, Mjesni odbor Beram i Udruga antifašističkih boraca Pazin.

(J. BRATULIĆ 2003). U spomenutom zborniku iz 1977. dragocjeni su radovi: M. Bertoše o etničkim i demografskim prilikama u Istri 15. i 16. st. (BERTOŠA 1977; ponovljeno u BERTOŠA 1978: 111–123), J. Bratulića o kulturi pismenosti u Istri tijekom 15. st. (BRATULIĆ 1977), a koristan je i pregledan Strčićev rad o političkim prilikama u Istri tijekom 15. st. (STRČIĆ 1977) te niz radova povjesničara umjetnosti i kulture.

Dakako da se Beram redovito spominje u sintetskim pregledima istarske povijesti⁶⁴ te popularno-stručnim⁶⁵ i drugim publikacijama⁶⁶. Kao zanimljivost istaknimo činjenicu da se do sada najopširniji enciklopedijski tekst o Bermu i njegovoj baštini nalazi u *Hrvatskoj enciklopediji – Encyclopaedia Croatica* koja je izlazila pod uredništvom Mate Ujevića (DOROGHY; MESESNEL 1941).

Kada je riječ o monografijama o Bermu, tako posebno istaknuti ostaje tek maestralnu monografiju Branka Fučića (FUČIĆ 1992) o Vincentu iz Kastva, tj. o freskama iz 15. stoljeća u gotičkoj crkvi sv. Marije na Škrilinah vrlo blizu samoga Berma.⁶⁷ Fučić je tu vrlo lucidno definirao Beram kao »težački grad, urbanizirani agrar« (FUČIĆ 1992: 7). Slikovito se takav život opisuje i u kalendaru *Prvoga beramskog (ljubljskog) misala*: obrezivanje loze, kopanje, košnja, žetva, obrada konoplje štapovima, svinjokolja i pir-svadba.⁶⁸ Sve je to našlo itekako odraza u Fučićevim povijesnoumjetničkim i kulturološkim tekstovima.⁶⁹ Ovdje treba istaknuti važnu i sveobuhvatnu studiju (magistarski rad) Drempetić (DREMPETIĆ 1997) o prostornome razvoju i revitalizaciji Berma, Lindara i Zarečja.⁷⁰

Dragocjena su svjedočanstva kasnosrednjovjekovnoga Berma njegovi kulturno-umjetnički spomenici.⁷¹ U tome pogledu prvenstvo svakako pripada grobljanskoj crkvi sv. Marije na Škrilinah, na Britufi,⁷² potom župnoj crkvi sv.

⁶⁴ V. primjerice DAROVEC 1997: 13; DUKOVSKI 2004: 71–73.

⁶⁵ V. ŽIĆ 1937: 43, 57, 85, 119; ČRNJA 1978: 56–57, 65–66; ORBANIĆ 2013: 462–464.

⁶⁶ V. primjerice UJČIĆ; UJČIĆ 1953: 55–60; IVETAC 1996: 20; RIMANIĆ 2017: 250–253.

⁶⁷ Knjiga je objavljena u nizu Kršćanske sadašnjosti *Monumenta artis Croatiae. Monografije* i u sunakladništvu Istarskoga književnog društva »Juraj Dobrila« iz Pazina. Tiskano je također zasebno talijansko i njemačko izdanje. Usp. i ocjenu M. BERTOŠA 2003.a: 302–305.

⁶⁸ Usp. BRATULIĆ 2003: 61.

⁶⁹ Usp. FUČIĆ 1952; FUČIĆ 1958; FUČIĆ 1974; FUČIĆ 1977; FUČIĆ 1986; FUČIĆ 1992; FUČIĆ 2001; FUČIĆ 2006; FUČIĆ 2007; FUČIĆ 2013.

⁷⁰ O Bermu DREMPETIĆ 1997: 49–108.

⁷¹ Usp. DOROGHY 1941.a: 408–409; FUČIĆ 1958; FUČIĆ 1952; EKL 1960; IVANČEVIĆ 1965; FUČIĆ 1974; FUČIĆ 1986; FUČIĆ 1992; ŠKILJAN 1995; ŠIKLIĆ 2003.

⁷² Usp. FUČIĆ 1992 (i navedenu literaturu na str. 162–163); VIGNJEVIĆ 2007; HÖFLER 2011; PELC 2011; LENKOVIĆ 2018. Kao zanimljivost spomenimo da to umjetničko os-

Martina⁷³ te i drugim manjim sakralnim zdanjima. Za neke posebne motive s glasovitih Vincentovih fresaka (i njegovih suradnika) u crkvi sv. Marije još davne 1943. Ljubo Karaman konstatirao je da je to zapravo Istra: »Sam krajo-lik sa gradovima i crkvicama u vrhu blagih brežuljaka podsjeća na majstorovu istarsku okolinu« – odnosno – »Vincenc iz Kastva jest sin seljačke unutrašnjosti Istre« (KARAMAN 1943: 61).⁷⁴ Novije spoznaje o toj radionici iznio je u svojoj doktorskoj disertaciji Željko Bistrović (BISTROVIĆ 2017).

U doba župnikovanja popa Jurija, o kojemu je najstariji trag iz 1440., kad je bio žakan z *Berma* (FUČIĆ 1982: 16), oslikana je bratovštinska crkva sv. Marije na Škrilinah. Pretpostavlja se da se bratovština bavila ceremonijalom ukopa mještana i da se nazivala Bratovštinom dobre smrti (BRATULIĆ 2011: 54). Ne zna se kad je osnovana, tko su joj bili bratimi, koliko ih je bilo po godinama, dokad su mrtve pokapali u crkvi, jesu li oni podigli crkvu i kad su o njoj preuzeli brigu, kojom su sve imovinom raspolagali, jesu li se još čime bavili. Naime, uopće se nisu sačuvale njezine knjige, odnosno madrikule i registri, a J. Bratulić vjeruje da je Bratovština dobre smrti u Bermu postojala sve do Napoleonova doba, kad su ugašene sve bratovštine u Istri (BRATULIĆ 2011: 54). No, svoju su gotičku jednobrodnu crkvu, koja se vrlo brzo počinje obilježavati germanizmom na *Britufi* (njem. *Friedhof* 'groblje'), dali oslikati zidnim slikama s prikazima iz Bogorodičina i Kristova života, proroka, crkvenih otaca i važnijih im svetaca (sv. Apolonije, sv. Leonarda, sv. Barbare i dakako sv. Martina), vrlo živopisna *Poklonstva triju kraljeva* s mnogo narativnih i didaktičkih tema: *Prvi grijeh*, *Kolo sreće*, *Veronikin rubac*, *Ples mrtvaca* (FUČIĆ 1982: 80; FUČIĆ 1992). Stari su je Beramci doživljavali »kao odraz nebeskoga Jeruzalema« nalazeći u njoj pouku i utjehu (DÜRRIGL 2011: 356). Dakle, kroz 46 oslikanih polja prikazuju se prizori iz Marijina i Isusova života. Najveća je kompozicija na sjevernome zidu duga čak 8 m *Poklonstvo kraljeva*. Osobito je dojmljiv prizor *Mrtvačkoga plesa*, na kojemu kosturi plešu, tj. koračaju istodobno s osobama iz svih društvenih staleža (FUČIĆ 1992; DOROGHY; MESESNEL 1941: 409). To je zapravo srednjovjekovna istarska *Biblia pauperum*,⁷⁵ kao najbolji odraz srednjovjekovne kulture pamćenja⁷⁶.

tvarenje spominje i Jacques Le Goff (LE GOF 2010: 203) u svojoj knjizi o stvaranju srednjovjekovne Europe objavljenoj 2003. godine u Parizu.

⁷³ O kultu sv. Martina v. ZARADIJA KIŠ 2001; ZARADIJA KIŠ 2004.a; ZARADIJA KIŠ 2004.b.

⁷⁴ Usp. i slično stajalište u BERTOŠA 1977: 90.

⁷⁵ Usp. FUČIĆ 2007: 136–153.

⁷⁶ Usp. DÜRRIGL 2011.

Spomen na beramsku bratovštinu sv. Marije i na izneseni trošak čuva se u latinskome natpisu ispisanome na južnome zidu iznad bočnih vrata crkve sv. Marije. Natpis je postavljen iza Martinja 1474. nakon što je crkvenu unutrašnjost oslikao Vincent iz Kastva. Tako nasuprot brojnim glagoljičnim grafitima na zidnim slikama crkve *Sv. Marija na Škrilinah* prethodi jedan iznimno važan latinski natpis nad bočnim vratima koji govori o naručiteljima, financijerima i autoru fresaka – zidnih slikarija u ovoj crkvi te godini kad se to zbilo (FUČIĆ 1977: 37 i bilj. 2; FUČIĆ 1992: 19, 22).

Natpis u cijelosti glasi:

IN HONORE DOMINI NOSTRI Y(esu) KRISTI, AMEN, AC GLORIOSE VIRGINIS MATRIS MARIE, AC NO(m)I(n)E SANCTORUM OMNIUM. FECIT HOC OPUS DEPINGERE COMUNITAS BERMW EX(pensis) FRATERNITAT(is) BEATE MARIE VIRGINIS. HOC PI(n)XIT MAGISTER VICENCIUS D(e) KASTUA ET CONPLIVIT MENSE NOVEMBRIS, DIE OCT(av)O POST MARTINI, ANNO DOMINI MILESSIMO QUADRACENTESSIMO SEPTUAGESIMO QUATRO GR(atias agens?).⁷⁷

Tj.:

U čast Gospodina našega Isusa Krista, amen, i slavne Djevice majke Marije i u ime sviju svetih dao je ovo djelo oslikati komun Beram o trošku bratovštine blažene Marije djevice. Ovo je slikao majstor Vincent iz Kastva i završio mjeseca studenog, osmoga dana po Martinji, godine Gospodnje 1474.

Važni su pak pisani povijesni izvori za razdoblje kasnoga srednjeg vijeka u Bermu i okolici oni nastali u samome kaštelu, odnosno gradiću, te ona vrela koja se na njega odnose. U prvome redu to su hrvatskoglagoljični natpisi i grafiti *in situ* iz srednjega i ranoga novog vijeka u crkvi sv. Marije na Škrilinah. Beram je dakle glasovit i po svojim glagoljičnim natpisima i grafitima. Te oslikane zidove ubrzo su u obliku natpisa ili grafita obilježili većinom klerici – žakni na naukovanju, ali i hodočasnici (BRATULIĆ 2003: 57). Spomenimo samo jedan: *Ki se boji Boga, Bog mu oće prostiti greh.*⁷⁸ Prema Fučićevim

⁷⁷ Taj je natpis u cjelini prvi pročitao slovenski povjesničar umjetnosti France Stelè. No, najispravnije je čitanje Jakova Stipišića objavljeno u FUČIĆ 1977: 37 i bilj. 2; FUČIĆ 1992: 19, 22.

⁷⁸ FUČIĆ 1982: 85 (br. 31).

Sl. 1. Oslikani latinski natpis iz crkve sv. Marije na Škrilinah datiran 1474. godinom i imenom Vincenta iz Kastva (FUČIĆ 1992: 19)

Fig. 1. Painted Latin inscription in the Church of St Mary of the Rocks, dated to 1474, featuring the name of Vincent of Kastav (FUČIĆ 1992:19)

istraživanjima »dijake i žakne naći ćemo na naukovanju u pojedinih popova glagoljaša i po malim seoskim župama« – »no učestalost njihovih imena na natpisima i grafitima uvijek se poklapa sa župama gdje je živio i djelovao veći broj popova glagoljaša« (FUČIĆ 1982: 15). U tome pogledu ističu se u Istri ponajprije Beram, a zatim Barban i Roč.⁷⁹

Grafiti su jedinstveni i iznimno važni povijesni izvori iz srednjega i ranoga novog vijeka. Za razliku od natpisa koji su primarni memorijalni tekstovi, grafiti su sekundarni zapisi (većinom uparani u kamenu ili neku drugu tvrdu plohu) nastali djelovanjem pojedinaca koji su htjeli ostaviti iza sebe pisani trag, pokazati svladanu vještinu pisanja ili se pak jednostavno narugati komu ili čemu itd.⁸⁰ Oni svjedoče o posebnoj glagoljaškoj kulturi istarskoga poluo-toka. Ti su zapisi odraz pismenosti, ali i učenosti pojedinaca koji su svoju naobrazbu stekli upravo u ruralnome krugu svećenika glagoljaša i stoga čine specifikum u pisanoj kulturnoj baštini zapadnoeuropskih prostora.

Iz samoga Berma sačuvan je važan glagoljični natpis, nekoć na crkvenome pročelju, koji svjedoči o gradnji crkve sv. Martina: *1431. Bê zidan Sveti*

⁷⁹ Usp. FUČIĆ 2006: 295–315.

⁸⁰ Usp. ČUPKOVIĆ 2013; LUKIĆ; BLAŽEVIĆ KREZIĆ 2016.

*Martin. Bêše pop Pilad, prošt Didak*⁸¹. Navođenje titule prošta, tj. prepozita odgovara tadašnjemu crkvenom uređenju. Dotični prošt Didak bio je po funkciji kao biskupov vikar za područje Pazinštine (ŠKUNCA 2014: 120). No, bilo je to i vrijeme mira na Beramštini, ali i šire, kad su se gradila, ukrašavala i opremala crkvena zdanja.

U župnoj crkvi sv. Martina danas se nalazi i kamenica za krštenje s glagoljičnim natpisom, tj. godinom ·Ć·U·P·V· (= 1493.) i kraticom imena Isusova, ali ona izvorno pripada crkvi sv. Marije na Škrilinah.⁸²

Za razliku na prije navedenih povijesnih izvora *in situ* – za povijest Berma u srednjemu vijeku dragocjeni su i nezamjenjivi pergamentni kodeksi koji se odnose na Beram, ili su nastali u samome Bermu (DOROGHY 1941.b: 409–410; ŠTEFANIĆ 1943: 15).⁸³ Redom su to sljedeći rukopisi koji se danas čuvaju u Sloveniji, u Zbirci rukopisa, rijetkih i starih knjiga *Narodne in univerzitetne knjižnice* u Ljubljani, a potječu iz knjižnice Žige Zoisa⁸⁴ u Ljubljani (prije toga su se svi ti rukopisi nalazili u Bermu):

Ljubljanski (beramski) homilijar (Homiliarium Labacense),⁸⁵ 2 lista veličine 31,7 x 23,4 cm, 13. st., NUK,⁸⁶ signatura: *Slavische Sammlung*, fut. 5, br. 368;⁸⁷ nova signatura: Ms 368/5.

Prvi beramski (ljubljski) misal, 245 listova veličine 34,5 x 25,5 cm, dvadesete godine 15. st., NUK,⁸⁸ signatura: C 162a/2; nova signatura: Ms 162.⁸⁹

⁸¹ FUČIĆ 1982: 78. S pravom se pretpostavlja postojanje ranije, ranosrednjovjekovne crkve sv. Martina, za koju se smatralo da je bila na mjestu današnje župne crkve. Usp. ŠONJE 1982: 182.

⁸² FUČIĆ 1982: 79.

⁸³ Usp. i PANTELIĆ 1971; PANTELIĆ 1976. Iz kasnijega je razdoblja hrvatskoglagoljična *Postila* (Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, sign. II. C. 166), koju je 1627. godine prepisao glagoljaš Juraj Črnić (Črnić), župnik Ledenica.

⁸⁴ Zois Žiga (Sigismundus) pl. Edelstein (1747. – 1819.) bio je slovenski ekonomist, prirodoslovac i prosvjetitelj te antikvar. Usp. VALEŃIĆ; FANINGER; GSPAN-PRAŠELJ 2013.

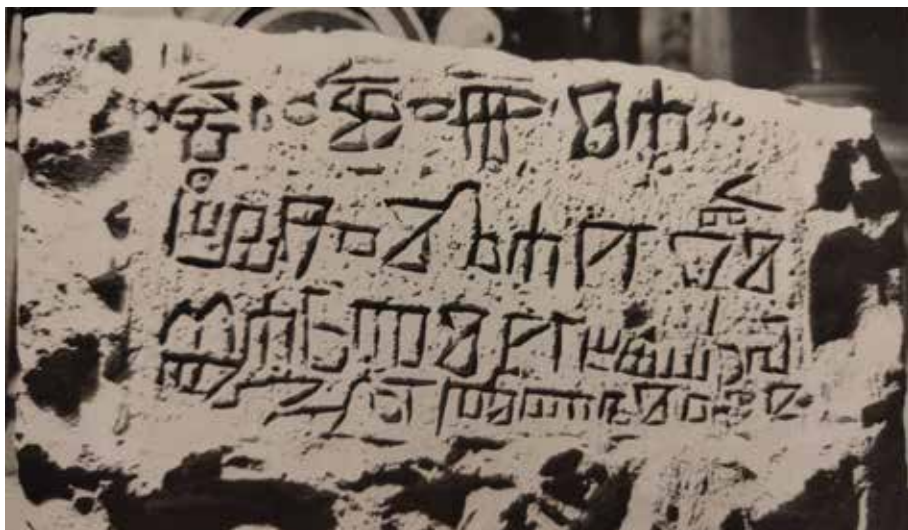
⁸⁵ Usp. PANTELIĆ 1993: 111–114, 139–142.

⁸⁶ Rukopis je digitaliziran i dostupan na URL: <https://glagoljica.hr/?pr=i&id=19411> (6. 7. 2021.).

⁸⁷ Usp. ŠIMIĆ 2014: 27.

⁸⁸ Rukopis je digitaliziran i dostupan na URL: <https://glagoljica.hr/?pr=i&id=19395> (6. 7. 2021.).

⁸⁹ Usp. ŠIMIĆ 2014: 31–32; GOLOB 2010: 199–204. Pišući o iluminatorskome opusu skriptorija Bartola iz Krbave, I. Ferencak obrađuje i *Ms 162* te navodi sljedeće: »Iako su mjesta (ili mjesto) nastanka ovih kodeksa i dalje otvoreno pitanje, nekoliko tragova vodi k zaključku da su naručeni upravo iz mjesta u kojima su korišteni i po kojima su naslovljeni. Recen-

Sl. 2. Glagoljski natpis iz 1431. godine koji svjedoči o gradnji crkve sv. Martina u Bermu, nekoć na crkvenom pročelju, sada u crkvi (FUČIĆ 1982: 78)
 Fig. 2. Glagolitic inscription from 1431 bearing witness to the construction of the Church of St. Martin in Beram, once located on the church's facade, now kept in its interior (FUČIĆ 1982: 78)

Drugi beramski (ljubljski) misal, 196 listova veličine 21 x 30 cm, 15. st., NUK, signatura: C 164a/2; nova signatura: Ms 164.⁹⁰

Prvi beramski (ljubljski) brevijar, 180 lista veličine 32 x 22 cm, kraj 14. st., NUK,⁹¹ signatura: C 161a/2; nova signatura: Ms 161.⁹²

Drugi beramski (ljubljski) brevijar, u dvama dijelovima, prvi dio ima 264 lista 30 x 21 cm, a drugi 176 listova veličine 30 x 21 cm, 15. st., NUK,⁹³ signatura: C 163a/2; nova signatura: Ms 163.⁹⁴

tno je kao mogući naručitelj *Ljubljanskoga misala* istaknuta beramska župna crkva argumentacijom da je blagdan sv. Martina, patrona beramske župe, u kalendaru misala označen kao dupleks (zapovjedni blagdan)« (FERENČAK 2019: 70).

⁹⁰ Usp. ŠIMIĆ 2014: 32; GOLOB 2010: 217–218.

⁹¹ Rukopis je digitaliziran i dostupan na URL: <https://glagoljica.hr/?pr=i&id=19406> (6. 7. 2021.).

⁹² Usp. ŠIMIĆ 2014: 38; GOLOB 2010: 195–197.

⁹³ Rukopis je digitaliziran i dostupan na URL: <https://glagoljica.hr/?pr=i&id=19407> (6. 7. 2021.).

⁹⁴ MIHALJEVIĆ 2018.a; MIHALJEVIĆ 2018.b; MIHALJEVIĆ 2019.a; MIHALJEVIĆ 2019.b. Usp. ŠIMIĆ 2014: 42; GOLOB 2010: 211–214.

U tim rukopisima nalaze se različite marginalne bilješke i drugi zapisi. Sve koji se odnose na *Drugi beramski brevijar* temeljito je obradio Ivan Botica te objavio uz transliteraciju toga brevijara (BOTICA 2018; BOTICA 2019).

Za povijest Berma važni su urbarski i drugi popisi te rijetki diplomatski i drugi arhivski izvori.⁹⁵ Posebnu skupinu čine biskupske vizitacije čije podatke ovdje detaljnije elaboriramo radi ocrtavanja kulturno-vjerskih i društvenih prilika. Napominjemo da su arheološka istraživanja koja bi bila usmjerena na srednjovjekovni sloj posve izostala.

4.6. Beram u Pazinskoj knežiji tijekom 15. i 16. stoljeća

Prema klasifikaciji Andre Mohorovičića (MOHOROVIČIĆ 1997: 98) Beram je srednjovjekovno pučko naselje koje je utvrđeno zidinama (kasnije pregrađenima kućama) te šticeo kvadratnom branič-kulom (13. – 16. st.).⁹⁶ O takvome izgledu svjedoče i prvi autorski zapisi o Bermu, a ti dolaze od Prospera Petronija (1608. – 1688.) u djelu *Delle memorie dell'Istria sacre e profane* (f. 135r)⁹⁷ te od poznatoga polihistora Janeza Vajkarda / Johanna Weikharda Valvasora (1641. – 1693.) u njegovoj knjizi *Die Ehre deß Herzogthums Crain*.⁹⁸ Upravo će spomenuta branič-kula kasnije postati glavni simbol u komunalnome grbu.⁹⁹ Prema Irmi Huić (HUIĆ 2015: 11–14) jezgra srednjovjekovnoga naselja bila je župna crkva i branič-kula, koja je sagrađena u samome središtu naselja. Huić smatra da je tu bila i gradska loža, ali za to nema potvrda u arhivskim vrelima.

Beram je u srednjemu vijeku jedno od sela/kaštela u Pazinskoj knežiji kojim upravlja pazinski kapetan-knez, a teritorij, nadležnost i obveze propisane su urbarom (katastrom). Beram je bio organiziran kao seoska općina/komun te imao svojega župana (*Suppann*) i požupa/podžupana (*Podtsuppann*) te druge seoske službenike.¹⁰⁰ Župan je imao ponajprije upravno-gospodarsku ulogu i zastupao je svoju općinu/komun pred drugima. Uz Beram pod izravnom upravom pazinskoga kneza/kapetana to su bila još i sljedeća naselja: Pazin, Stari Pazin, Tinjan, Kringa, Žminj, Pićan, Gračišće, Lindar, Zarečje, Beram, Trviž,

⁹⁵ Usp. BRATULIĆ 1994; JURJIĆIĆ-ČARGO 1994; MRAK; MILOVAN 2017.

⁹⁶ Usp. i KIRAC 1990: 119.

⁹⁷ PETRONIO 1968: 233. On svoje djelo sastavlja temeljem spisa dugogodišnjega novigradskog biskupa Giacoma Filippa Tommasinija (1595. – 1655.).

⁹⁸ VALVASOR 1689: IV, 613.

⁹⁹ Usp. FOSCAN 1992: 85: »lo stemma di Vermo, che rappresenta il castello vescovile«.

¹⁰⁰ Usp. BRATULIĆ 1969; PERUŠKO I DR. 1968: 23.

Kašćerga (BERTOŠA 2005.d: 578). Svakako treba odmah na početku istaknuti da je položaj i razvoj Berma u srednjemu vijeku bio uvjetovan i blizinom Pazina kao središta i sjedišta Pazinske knežije.¹⁰¹

U crkvenome pogledu Beram je pripadao pod Porečku biskupiju, odnosno njezinu Pazinsku prepozituru/vikarijat kao zaseban crkveni status jer je prostor župa te biskupije bio politički podijeljen između austrijskoga i mletačkoga dijela.¹⁰² (ŠKUNCA 2014: 120). Ovo su neka od crkvenih zdanja na Beramštini: Sv. Andrija, Sv. Katarina, Sv. Antun opat, Sv. Martin, Sv. Duh i Sv. Trojica te Sv. Marija – Majka Božja na Škrilinama.¹⁰³ (BRATULIĆ 2003: 61).

U 16. stoljeću novi su izazovi pred Pazinskom knežijom i njezinim stanovništvom, pa tako i pred Bermom i Beramcima. Nekoliko godina ranije, 1494., zabilježeno je da je u Istri bilo obilja pšenice i dobroga vina te da su ljudi bili zdravi, ali »pride glas' ot krala rim'skoga, kako ima poit' vsaki 3ti kmet' na Turke. I popi kako koga (...)« (BRATULIĆ 2003: 65).

U ožujku 1508. godine izbio je rat između cara Maksimilijana Habsburškoga i Mletačke Republike,¹⁰⁴ u kojem je Mletačka Republika do konca svibnja iste godine osvojila Devin, Goricu, Postojnu, Trst, Rijeku i Pazin. Tako je i Beram došao pod kratkotrajnu mletačku vlast, ali koja je ubrzo okončana osnivanjem protuvenecijanskih saveza – Cambraiske lige,¹⁰⁵ koje su činili Papinska Država, Habsburgovci, Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo, Kraljevina Francuska, krune Španjolske i Napulja, markiz iz Mantove i vojvoda iz Ferrare, te porazom Venecije 1509. godine i sklapanjem mira. U tome je razdoblju (1509.) Krsto I. Frankapan Brinjski (oko 1482. – 1527.), vojskovođa u službi Habsburgovaca, vojno djelovao u Istri i Furlaniji vrativši pod vlast Kuće Austrije i sam Pazin, pa tako i Beram.¹⁰⁶ Prisjećanja na taj događaj sačuvana

¹⁰¹ Za povijest Pazinske knežije i dalje je nezaobilazna knjiga DE FRANCESCHI 1964, u kojoj se o Bermu govori na 30-ak mjesta.

¹⁰² U austrijskom dijelu Istre Porečka je biskupija imala uz Beram još i sljedeće župe: Pazin, Stari Pazin, Sveti Petar u Šumi, Tinjan, Kašćergu, Grdoselo, Kringu, Trviž, Zamask i Žminj. Usp. DE FRANCESCHI 1964: 356–357; GRAH 1983.a: 36 i bilj. 97; GRAH 1983.b: 201, 210–211; ORBANIĆ 2017.a: 70 i bilj. 7.

¹⁰³ Godine 1658. navode se pak ove crkve: *Vermo: Chiesa Parrocchiale di Vermo intitolata San Martin; Chiesa della Madonna; Chiesa di Santa Cattarina; Chiesa di San Gio: Batta (= Gianbattista); Chiesa di Sant'Andrea; Chiesa di Santa Elena; Chiesa della Santissima Trinità; Chiesa di San Giacomo; Chiesa di San Spirito; Chiesa di Santa Lucia; Chiesa di San Martin* (MICULIAN 2000: 626).

¹⁰⁴ Usp. ČEČ; DAROVEC 2009: 223–226.

¹⁰⁵ Usp. KURELIĆ 2019: 160–178.

¹⁰⁶ Usp. GRUBER 2005: 217–219.

su u obliku bilješke u *Prvome beramskom (ljubljskom) brevijaru* (f. 177) sljedećim riječima: »Lêt Hristovih 1500. i tekućih devet da bê storen' poboi v Istrê pod Bêrmomъ ot ljudi kralja Maksimijana i svetoga Marka ot Benetak« (BRATULIĆ 2003: 65).

Istarski je prostor u razdoblju od 1510./1511. godine zahvatila velika kužna epidemija koja je imala velike negativne posljedice na život ljudi (BERTOŠA 2005.d: 578). Vojni sukobi negativno su utjecali na život istarskoga prostora, pa ne treba čuditi da se 1511. godine zbio i upad Turaka Osmanlija u Istru i da su oni prodrli duboko u središnju Istru, do Pazina koji se obranio. Turci Osmanlije doživjeli su poraz upravo u klancu pored Berma.¹⁰⁷ Također, rat između Mlečana i Habsburgovaca nastavio se u Istri i sljedećih godina, sve do potpisivanja primirja u prosincu 1516. godine,¹⁰⁸ odnosno mira 1523. godine (BERTOŠA 2005.b: 57).

Obitelj Mosconi 1532. godine kupuje Pazinsku knežiju za 26000 rajnskih fiorina (BERTOŠA 2005.c: 64) i tako postaje njezinim vlasnikom naseljavajući njezina napuštena sela i neobrađena zemljišta kolonistima s područja ugroženih od Turaka Osmanlija, tj. iz Hrvatske, Dalmacije i zapadne Bosne (VRANDEČIĆ; BERTOŠA 2007: 101). Prema podacima iz sudskoga spisa i presudi donesenoj 1. svibnja 1545. godine, a koja se odnosi na tužbu koju su stanovnici Pazinske knežije podigli protiv njezina kapetana i zakupnika Kristofora Moškona/Moškonija i kojom je između ostaloga zapovjedbano da bi on »morao prestati 'ugnjjetavati' ljude u Bermu, a ponajprije izvjesne Marka Markačića i Grgura Urbančića [te] da sve koje je protupravno zatočio u kuli na ime neopravdanih kazni, ima pustiti na slobodu« (KURELIĆ 2010: 358).

Godine 1570./1571. izbija buna u kojoj je sudjelovalo oko 2000 seljaka, a izazvana je povećanjem feudalnih davanja (BRATULIĆ 1969: 155; BERTOŠA 1981: 137). U takvoj se situaciji nadvojvoda Ferdinand, nakon neuspjeha davanja Pazinske knežije u zalag toskanskomu vojvodi Ferdinandu Mediciju, odlučuje okrenuti bankarskoj obitelji Fugger, koja mu 1600. godine posuđuje 80000 fiorina uz hipoteku na Pazinsku knežiju (BERTOŠA 2005.c: 64).

U promatranome razdoblju treba spomenuti i podatak da je broj urbarijalnih (poreznih) obveznika u Bermu izgledao – prema istraživanju Janeza

¹⁰⁷ Usp. *Quasi ciò non bastasse, nell'autunno 1511 un'orda di Turchi fece un' irruzione nel Goriziano, sulla Carzia e nella contea di Pisino. I luoghi murati resistettero, mentre i luoghi aperti vennero saccheggianti ed arsi, le campagne devastate, uccisi o tratti prigionieri gli abitanti. Però un corpo di questi barbari, spinti dalle insorte popolazioni nella gola di Vermo, e circondato, venne completamente distrutto.* (BENUSSI 1997: 305).

¹⁰⁸ Usp. IVETIĆ 2009: 700.

Šumrade (ŠUMRADA 1983: 86) – ovako: 1508. – 62, 1531. – 58, 1571. – 67, 1578. – 148.

U *Istarskome razvodu*, tome iznimno važnom srednjovjekovnom pravnom spomeniku u kojemu se temeljem pravnoga postupka opisuju i određuju međe i granice (*termene i kunfine*) posjeda pojedinih istarskih seoskih »komuna« (općina) koje su bile sporne, a prostirale se između feudalnih gospodara – Pazinske knežije, Akvilejskoga patrijarha / Oglejske patrijaršije i Mletačke Republike¹⁰⁹ – Beram se spominje svega na jednome mjestu i to u potpisu notara popa Levca Križanića (*Leuatius Chrisanitsch*) od 2. kolovoza 1546. godine. Naime, pri kolacioniranju prijepisa *Istarskog razvoda* (to je *Kršanski prijepis*, koji se sada čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, sign. R 3677) navode se svjedoci u Žminju: *pred g(ospo)d(i)nom Mihovilom Markučićem, plovanom beramskim i pred g(ospo)d(i)nom pre Jurem Glavanićem, tada kapelanom v Bermi.*¹¹⁰

Potvrda je to ugleda, ali i važnosti župe u Bermu. Inače, ime Križanića, rodnom iz Barbana, kanonika žminjskoga i tinjanskoga te kasnije pazinskoga prepošta, zapisano je 1533. i u crkvi sv. Marije na Škrilinama na dvjema freškama te 1566. u crkvi sv. Marije u Contovellu kraj Trsta (ŠUNJIĆ 2013), a latinsku je inačicu svoga imena ostavio na margini *Drugoga beramskog brevijara* zapisavši: *Teodorus Crisanich.*¹¹¹

No, o tome da Beram nije bio izoliran i sebi dostatan kaštel vjerno svjedoči jedna važna i zanimljiva marginalna bilješka u *Prvome beramskom (ljubljanском) misalu* beramskoga župnika popa Martina Milohanića o bitki kod Klisa: *1596. miseca ijuleja dan 6 kada to zapisah ja pre Martin Milohanić plovani v Berme. Va to vreme i to leto vazeše Senjani Klis i ubiše vrage naše. I opet vazeše Klis. Pogubi ih Bog i Deva Marija.*¹¹²

Na ovome mjestu treba istaknuti da prvi spomen Berma u kartografskim izvorima datira upravo iz početka 16. stoljeća i to kao *Uermo* (LAGO; ROSSIT 1981: 35–38). Riječ je o karti Istre koju je 1525. godine izradio kartograf i geograf Petar Kopic (Coppo/Coppus, 1469. ili 1470. – 1555. ili 1556). Ta se

¹⁰⁹ Usp. BRATULIĆ 1978; FUČIĆ 2001: 7–29; STEINDORFF 2010.

¹¹⁰ IR 1992: 155; CDI: II, 364 (647). Međutim, u *Momjanskome prijepisu Istarskoga razvoda* (VLAHOV 2010: 21–98, 243–304) koji se danas čuva u Državnome arhivu u Rijeci, a koji datira iz 1530-ih Beram se ne spominje.

¹¹¹ BOTICA 2019: 9.

¹¹² Usp. BRATULIĆ 2003: 61.

Sl. 3. Beram na karti Petra Kopića (*Petrus Coppus; Pietro Coppo*) iz 1525. godine (*Tav. XVI – L’Istria di Pietro Coppo del 1525; LAGO, ROSSIT 1981: 35–38*)

Fig. 3. Beram on Petar Kopic’s 1525 map (*Petrus Coppus; Pietro Coppo*) (*Tav. XVI – L’Istria di Pietro Coppo del 1525; LAGO, ROSSIT 1981: 35–38*)

karta *Histriae tabula* smatra prvim regionalnim zemljovidom Istre.¹¹³ Beram se potom navodi na jednoj rukopisnoj karti koja datira iz prve pol. 15. stoljeća (LAGO; ROSSIT 1981: 71–73). Nakon toga Beram se kartografski obrađuje na karti Ferranda Bertellija iz 1569. godine (LAGO; ROSSIT 1981: 76–78), te na karti Giovannija Francesca Camocija iz 1571. godine (LAGO; ROSSIT 1981: 82–83).¹¹⁴ Za kartografsko poznavanje Istre, pa tako i Berma, tu je i dalje kapitalno izdanje Luciana Laga i Claudia Rossita (LAGO; ROSSIT 1981).¹¹⁵

¹¹³ Tiskano u Antwerpenu 1525.; faksimili iz 1575. čuvaju se u NSK pod sign. S–JZ–XVI–1 i S–JZ–XVI–2. Usp. CRLJENKO 2009: 592–593. Usp. i MARKOVIĆ 2000; SLUKAN-ALTIĆ 2013.

¹¹⁴ Za ostale kartografske navode Berma v. LAGO; ROSSIT 1981: 333.

¹¹⁵ Usp. i LAGO; ROSSIT 1990.

4.7. Podatci iz urbarâ Pazinske knežije i drugih povijesnih vrela kao svjedočanstvo života stanovnika Berma¹¹⁶

Iznimno su vrijedni povijesni izvori za gospodarsku i društvenu povijest Berma iz feudalne perspektive urbari Pazinske knežije i različiti komorski popisi. Urbari su kao privatnopravni dokumenti zbirke propisa temeljem kojih su se uređivali feudalni odnosi s jedne strane između gospodara vlastelina, a s druge podložnika – zavisnoga seljaka (kmeta).¹¹⁷ Iz Istre je sačuvano nekoliko urbara. Oni se među sobom razlikuju vremenom nastanka i formom. Stariji urbari, primjerice Rašporski urbar iz 1394.,¹¹⁸ sadržavaju jednostavne popise posjeda i zemljišnih renti, a oni kasniji detaljnije i opširnije evidentiraju obveze podanika. U Istri, pod vlašću Habsburgovaca, sačuvano je nekoliko urbara koji se odnose na Pazinsku knežiju (iz 1498., 1528., 1571.,¹¹⁹ 1573. potvrđen 1578. te iz 1597.),¹²⁰ komorski popis iz 1531.¹²¹ te jedan urbar iz 1523. godine za gospoštiju Lupoglav.¹²² S mletačke pak strane među najstarijima je *Urbar Roča* (KLEN 1985) iz prve polovine 15. stoljeća.

Međutim, upravo je za Beram sačuvan jedan zapis o feudalnim davanjima i »pravdama« na koje su bili dužni stanovnici Berma. Riječ je o naknadnome zapisu iz 1475. godine koji je upisan u *Prvi beramski (ljubljski) misal* (NUK, Ms 162)¹²³ iz 20-ih godina 15. stoljeća, i to na f. 138, te odgovara kasnijim urbarijalnim obvezama i podavanjima. On u cijelosti glasi: *Va ime Hristovo. Lêt Gospodnjiħ Č.i.U. i N. i D. (1475) to zapisa pravdi beramske ke gredu gos'podê popъ Juri namêstnikъ v' Bêrmê po zapovêdê komuna i v to vrême budućeĝa ŝupana Mar'tina Petrčinića i nega podŝupa Velen'ta Lombardića. Prvi ča gre ob' Jur'evê 5 marak ino za pismo 4 sol'di. Pakъ o Ŝatъ Mihêlê 7 marakъ ino za pismo 4 soldi. Pak' vin'skêħ marakъ 7 ina 40 sol'di ino 8 soldi ino za pismo 4 soldi. Pakъ ov'čêħ 30 librъ mane 12 soldi ino za pismo 4 soldi ino 11 ŝiveħ ovacъ. Ino ob' Eleninê svaka kozara 1 sirъ. Od têħ gre ŝupanu 1 sirъ. Pakъ gre p'ŝenice 20 spudi, ovsa 20 ino 2 s'puda. Ob Jur*

¹¹⁶ BOTICA; GALOVIĆ; ORBANIĆ 2021: 403–420.

¹¹⁷ Usp. KLEN 1968: 17–19.

¹¹⁸ V. BERTOŠA 2005.a: 107–108. Usp. KLEN 1970.b.

¹¹⁹ V. DE FRANCESCHI 1964: 204, bilj. 4; BERTOŠA 1977: 97.

¹²⁰ V. BRATULIĆ 1964; BRATULIĆ 1965; KLEN 1970.a.

¹²¹ Usp. ŠUMRADA 1983.

¹²² V. KLEN 1973: 7, i bilj. 9; S. BERTOŠA 2011: 180–182, 196–197.

¹²³ Digitaliziran kodeks dostupan na URL: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:IMG-LHTTHYHC> (20. 6. 2021.).

'evê gre 3 jan'ci. O Božićê 12 kokošê, o Pustê 12 kokošê. Ki z'van'ni kmeti imaju b'lago v'nutrê ležeća blaga da v'kup's'nimi mar'kê plaćaju po blagê, kakor'ki ima blago, ki već ta već, ki manje, ta manje plaća. (MILČETIĆ 1911: 21–22; BRATULIĆ 1977: 113; BRATULIĆ 2003: 61).¹²⁴

Upravo taj zapis potvrđuje davno izneseno Klenovo stajalište u historiografiji da su morali postojati i stariji urbari i urbarski popisi od onoga iz 1498. godine, ali nam se nažalost nisu sačuvali u svojoj prvotnoj formi (KLEN 1970.a: 57).

Prvi poznati i sačuvani u izvorniku urbar Pazinske knežije datira iz 1498. godine¹²⁵ i pisan je goticom na njemačkome jeziku pod naslovom: *Urbar der Grafschaft Mitterburg Beschribenn durch die Verordenten Ratt vnd Reformirernn Jnn Crain Ysterreich Karst, vnnd Friaull anno MCDXXXX octavo* (KLEN 1970.a).¹²⁶ Upravo se u njemu nalaze dragocjeni podatci za Beram (*Verm*). Ovdje donosimo početak urbara iz 1498. godine:

VERM

Sannd Jörgenn Recht V marck S

Mer zu sannd Jörgen tag Erung III lempen

Zu Sanndmargretten tag XI lebendige frischlinge

oder da für XL S (drugom rukom, op. a.) »facit II marckh

CXX S«

Mer zu Sand margretten tag für XXI todt-

frischling IIII marckh S XL S

Mer zu sand margretten tag Weingelt VII marckh XLVII S.

Zu Sannd michels tag Stewr VII marckh S.

Bischoffrecht diennt ain yeder pawr Weiher zwen oder mer ochsenn hat

Vnnd zum anderen mall auffgkert der

ist schuldig

Waitz II kodnitz

Habernn II kodnitz

oder aber kästen müttl der grossen ains II myttl wein Er hab weingarten

oder nit Weiher aber ain ochsen hat

vnnd damit Zum anndern mall auffgkernt der dient halbenn souil als

obenn stet dauon gehört dem Bischoff

¹²⁴ Usp. i FUČIĆ 1992: 9–10.

¹²⁵ Usp. KLEN 1968: 52; KLAJIĆ 1972: 365.

¹²⁶ Urbar se čuva u Državnome arhivu u Rijeci, sign. M 61/17. Naknadno mu je dodan i talijanski naslov: *Urbario della Contea di Pisino 1498*.

zu pybem zway tail vnnd gen Hoff der drittaill. (KLEN 1970.a: 74–75).

Tj.

BERAM

Sv. Jurja pravica 5 maraka šilinga/solida

Zatim o Jurjevu počašćenje/častbina 3 janjca

O danu Sv. Margarete 11 živih prasića

ili zato/umjesto toga 40 šilinga/solida (drugom rukom, op. a.) »čini 2 marke

120 šilinga/solida

Zatim o danu Sv. Margarete za 21 mrtvog (todtfrischling)

prasića 4 marke šilinga/solida 40 šilinga/solida

Zatim o danu Sv. Margarete vinarina 7 maraka 47 šilinga/solida

O Miholju porez (=štibra) 7 maraka šilinga/solida

Biskupovu pravicu (biskupovinu) služi/podaje svaki pojedini seljak koji ima dva ili više volova i u dva puta uzore,

taj je dužan

pšenice 2 kadnjića

zobi 2 kadnjića

ili pak 1 veliki sanduk-modij, 2 modija vina imao vinograd ili ne. Koji pak ima jednog vola

i njime u dva puta uzore, taj služi/podaje pola onoga kako stoji gore. Od toga pripada biskupu

va Pičnu dva dijela a dvoru treći dio.

Nadalje, u tome urbaru za Beram se navode župan (*Suppann*) i podžupan (*Podtsuppann*) kao seoski službenici.¹²⁷ Naknadni upisi zapravo datiraju iz 1499. godine i odražavaju stvarno ubrana podavanja.¹²⁸ Prema iznesenim podacima ukupan iznos feudalnih podavanja za Beram u 1499. godini iznosi 28 maraka (što je obračunska jedinica), tj. u formi novčane jedinice: 44 šilinga ili solada (KLEN 1970.a: 63). U odnosu na druga mjesta – kaštele¹²⁹ i komune – u Pazinskoj knežiji Beram ide u red srednje razvijenih i srednje opterećenih mjesta. Tako je, primjerice, Pazin opterećen sa 124 šilinga, Cerovlje sa 60 šilinga, Stari Pazin sa 88 šilinga, Žminj sa 100 šilinga, a Rakalj sa 140 šilinga.

¹²⁷ O ulozu župana v. posebno u BRATULIĆ 1969; BEUC 1985: 45–48, 120–129; SMILJANIĆ 2010: 13–72.

¹²⁸ Usp. KLEN 1968: 52.

¹²⁹ O pojedinim istarskim kaštelima v. pregledno u SIRK 2002; SIRK 2003.

Sl. 4. Beram na jednoj rukopisnoj karti iz prve pol. 15. stoljeća (*Tav. XXXIV – La penisola istriana in una carta manoscritta, anonima e senza data*; LAGO, ROSSIT 1981: 71–73)

Fig. 4. Beram on an early 15th-century manuscript map (*Tav. XXXIV – La penisola istriana in una carta manoscritta, anonima e senza data*; LAGO, ROSSIT 1981: 71–73)

S druge strane Lindar je dužan 10 šilinga, Previž 26 šilinga, Kringa 40 šilinga itd. (KLEN 1970.a: 63).

Spomenimo da je upravo koncem 15. i početkom 16. stoljeća (točnije između 1497. i 1502.) pop Grgur Kraljić iz Senja po istarskim župama nanovo uvezivao/privezivao hrvatskoglagoljične liturgijske knjige (JURKOVIĆ 2006: 56; FUČIĆ 1975: 63–69; FUČIĆ 2013).

Za kratkotrajne mletačke uprave 1508. nad Pazinskom knežijom, pa tako i nad Bermom, naređeno je uspostavljanje ureda Komore sa sjedištem u Pazinu (i drugoga u Rijeci),¹³⁰ a iste je godine izvršen i sumarni popis¹³¹ stanovništva i poreznih obveza na području knežije (DE FRANCESCHI 1964: 158–159; BERTOŠA 1977: 96). Taj se popis smatra prvom demografskom i poreznom statistikom knežije, a izradio ju je rašporski kapetan Giovanni Navagero (S. BERTOŠA 2003: 45). Tako je od u cijeloj knežiji ukupno popisanih 1103 ognjišta ili familija – obiteljskih jedinica (*fuochi, ossia unità familiari*) i 1283 ljudi sposobnih za oružje i rad (*uomini atti alle armi; uomini da fatti*) te prihoda od 1691 dukata, Beram brojio svega 62 ognjišta (DE FRANCESCHI 1964: 159; BERTOŠA 1977: 96).

Prema popisu urbarijalnih podavanja za 1528. godinu¹³² navode se slične obveze za Beram kao i u prethodnome razdoblju.

Osim urbara, iz godine 1531. sačuvan je komorski popis obveznika iz Pazinske knežije po pojedinim gradovima i selima: *Vermerckh die Graffschafft zw Mitterburgkh auff die Kamaun gehorig im 1531 Jar.*¹³³ To je jedini takav opsežniji poimenični popis imena i prezimena Beramaca do polovine 15. stoljeća. Ona su grafijski različito i neujednačeno prikazana, ali mogu se prepoznati suvremeni oblici nekih postojećih prezimena u Istri i šire (ali ne i u suvremenome Bermu).¹³⁴ Tako je primjerice *Gustitz/Gustytz* – Guštić,¹³⁵ *Chrabatitz* – H(o)rvatinčić, *Trantytz* – Trampić,¹³⁶ *Snydar* – Žnjidar, tj. Žnji-

¹³⁰ CDI: V, 1328 (2192).

¹³¹ PREDELLI 1903: 100.

¹³² BRATULIĆ 1964: 153.

¹³³ V. ŠUMRADA 1983.

¹³⁴ Za sljedeća prezimena Šumrada navodi da ih je identificirao s CNI 1945, dakle s detaljnim popisom stanovnika, gradova, sela, zaselaka i stancija u Istri učinjenim 1945. godine, tj. ta su prezimena i dalje prisutna na istarskome prostoru. Međutim, to se ne odnosi izravno na Beram, nego na cijelu Istru. To su: Wernetitz, Primosytz, Kussmytz, Persytz, Jantzitz, Juranitz, Jurischytz, Kalligar, Tomasytz, Vallentitz, Chrobotin, Clinnetz, Anthytz, Snydar, Trombeta, Floritz (ŠUMRADA 1983: 89, 96–97).

¹³⁵ Usp. BRATULIĆ 2003: 61.

¹³⁶ Usp. FUČIĆ 1982: 46.

darić,¹³⁷ *Markutytz* – Markučić,¹³⁸ *Fartzitz* – Farčić ili Šarčić,¹³⁹ *Chranstytz* – Križanić.¹⁴⁰ Potvrde nekih navedenih prezimena pronalazimo i na glagoljičnim natpisima i grafitima.

Nakon poimeničnoga potpisa iz 1531. točno četrdeset godina kasnije – iz 1571. godine datira *Beschreibung der Zinns and Diennst wie dieselben durch die Unnderthanen der Graffschaft Mitterburg angeschlagen werden*,¹⁴¹ koji je obavila komisija koju je imenovao nadvojvoda Karlo (DE FRANCESCHI 1964: 204, bilj. 4). Iz toga urbara koji sadržava poimenični popis svih feudalnih obveznika Pazinske knežije s njihovim obvezama i podavanjima rokom dospijeca, saznajemo da je u Bermu 67 ognjišta.¹⁴² Urbar se danas čuva u Državnome arhivu u Pazinu (HR-DAPA-12.a).¹⁴³

Posebno su važni podatci koje donosi urbar iz 1578. godine, sačuvan u talijanskome prijevodu i prijepisu pod naslovom *Urbario del Contado di Pisisino*, a u izvorniku sastavljenome na njemačkome jeziku. Tu se nalaze također važni podatci za prikazivanje ranonovovjekovne povijesti Berma, poglavito iz očišta društvene i ekonomske povijesti toga područja. Zapravo na tome urbaru počelo se raditi još 1573. godine, ali je potvrđen tek 9. ožujka 1578. godine nakon što su u njega unesene izmjene i dopune.¹⁴⁴ Dio u urbaru koji se odnosi na Beram¹⁴⁵ započinje naslovom: *Vermo Cittadella*, tj. Utvrda/Gradić Beram. Ovako glasi njegov početak:

VERMO CITTADELLA

*La Cittadella di Vermo contiene al presente cento quaranta otto Sudditi, li quali unitamente come per il passato possedono terre arratiue dà tutt' il Commune secondo la quantità d' animali, et possibilità di cad.o coltiuate, et laurate giornate ottocento quaranta una cioè
Aradori N. 841*

¹³⁷ Usp. BERTOŠA 1985: 207.

¹³⁸ Prezime zabilježeno na jednome grafitu (žakan Mihel Markučić z Bêrma) u crkvi Sv. Marija na Škrilinah (FUČIĆ 1982: 94) i u Radovanima – pop Mihovil Markučić z Berma (FUČIĆ 1982: 297).

¹³⁹ Usp. FUČIĆ 1982: 95.

¹⁴⁰ Usp. FUČIĆ 1982: 86, *et passim*.

¹⁴¹ Usp. KLEN 1968: 53.

¹⁴² ŠUMRADA 1983: 86. Usp. i KLEN 1968: 53.

¹⁴³ Urbar je veličina 33 x 22 cm i sadržava 965 listova od kojih je ispisano 954. Pisan je na njemačkome jeziku kancelarijskom goticom.

¹⁴⁴ V. BRATULIĆ 1969: 156 i bilj. 19. Usp. i ŠTOKOVIĆ 2012: 51 i bilj. 1.

¹⁴⁵ BRATULIĆ 1964: 172–175.

Prati per sfalzare giornate cento cinquanta una, diuise frà li Sudditi, et non in commun godute, come le terre arratiue, uenendo dà cad.o conforme alla descrizione seguita, posseduta, et sfalzata la sua portione cioè

Sfalzatori N. 151

Vignali dà cad. separatamente posseduti, et coltiuati Zappatori mille quattrocento, e cinque, cioè

Zappatori N. 1405

Per le sopradette terre pagano primieramente per il giorno di S Giorgio Marche cinque, sono fiorini otto, carantani cinquantatre et un bezzo, cioè F. 8 53 1

Più per il giorno di san Giorgio agnelli tré cioè

Agnelli N. 3

Per la festa di S. Margerita undeci pecore uiue ouero per cadauna quaranta soldi sono F. 4 53 11

Per la festa di Santa Margarita pecore morte uintiuna, ouero per cadauna soldi uinti otto, sono fiorini sei, carantani trenta due, idest F. 6 32 —

Per la festa di S. Margarita in Danaro per Vino sette Marche, et quarant'otto soldi sono fiorini dodeci, carantani cinquant'otto et due bezzi, idest F. 12 58 2

Più per la festa di S. Michiele per steure sette Marche, sono fiorini dodeci, carantani uintisei, et due bezzi, cioè F. 12 26 2

Il Commune paga per la Caccia annualmente in tempo di Carneuale lire quarant'otto, sono fiorini dieci, et carantani quaranta; Per affitto formento spodi uinti et Auena spodi uintidue cioè

Danaro F. 10 40 —

Formento spodi N. 20

Auena spodi N. 22

Per Nattale sono tenuti dare di regallia galline tredici delle quali una uiene al Suppano, ouero Posuppo, et quello che non hà Galline è tenuto dare soldi dodeci per essa, cioè galline N. 12

Per Pasqua sono obligati dare per regalia Galline tredici, et di queste una uiene al Supano ò Posuppo et quello che non hà gallina paga per essa soldi otto cioè¹⁴⁶

Tj.

¹⁴⁶ BRATULIĆ 1964: 172.

UTVRDA BERAM

Utvrdna Beram sada ima 148 podanika, koji kao i u prošlosti zajedno posjeduju oranice cijele općine prema količini životinja i mogućnosti obrađivanja jutara 841 tj. orači 841

Livade za košnju jutara 151, podijeljene su među podanicima i ne uživaju se zajednički kao oranice i nego svatko ima svoj određeni dio koji kosi tj. kosci 151

Vinograde posjeduju svaki svoj dio i obrađuju ih kopači 1405 tj. kopači 1405

Za navedene zemlje plaćaju prvo za blagdan sv. Jurja 5 maraka, odnosno 8 forinti, 53 krajcara i 1 beč

I još za blagdan sv. Jurja 3 janjca

Za blagdan sv. Margarite 11 živih ovaca ili za svaku 40 solada odnosno F. 4 53 11

Za blagdan sv. Margarite 21 zaklanu ovcu ili za svaku 28 solada odnosno F. 6 32 —

Za blagdan sv. Margarite u novcu za vino 7 maraka i 48 solada odnosno F. 12 58 2

I još za blagdan sv. Mihovila za porez 7 maraka odnosno F. 12 26 2

Komun plaća godišnje za lov u vrijeme karnevala 48 lira odnosno F. 10 40 — te za zakup 20 spudi pšenice i 22 spuda zobi.

Za Božić moraju dati 13 kokoši od kojih jedna ide županu ili podžupanu, a tko nema kokoši mora dati 12 solada za svaku.

Za Uskrs moraju dati 13 kokoši od kojih jedna ide županu ili podžupanu, a tko nema kokoši plaća 8 solada za svaku.¹⁴⁷

U urbaru iz 1578. postoje četiri kategorije naseljenih mjesta – gradovi (*Statt*), gradići (*Stadtl* ili *Stättl/Stätl*), općine-komuni (*Comaun*) i seoca (*Flecken*).¹⁴⁸ Ovdje je važno navesti da je toliko povećanje broja stanovništva dovelo do povećanja Berma, tj. on je stekao status gradića – *Stättl* – kaštela Pazinske knežije, odnosno, kako piše De Franceschi, »*ebbe nel nuovo urbario pomposo titolo di cittadina*« (DE FRANCESCHI 1964: 166).

Miroslav Bertoša (BERTOŠA 1977: 96–97) to povećanje povezuje upravo s naseljavanjem kolonista – hrvatskoga stanovništva s područja osman-

¹⁴⁷ Usp. i DREMPETIĆ 1997: 67.

¹⁴⁸ Status grada imali su: Pićan, Gračišće i Tinjan; gradića: Pazin, Beram, Lovran. U općine-komune ubrajani su: Žminj, Stari Pazin, Lindar i Boljun; a u seoca: Kašćerga, Trviž, Kringa, Novaki, Borut, Brsec (IVETIĆ 2009: 365).

Sl. 5. Beram na karti Ferranda Bertellija iz 1569. godine (*Tav. XXXVI – La raffigurazione dell'Istria stampata da Ferrando Bertelli, con dedica ad Aldo Manuzio (1569)*; LAGO, ROSSIT 1981: 76-78)

Fig. 5. Beram on Ferranda Bertelli's 1569 map (*Tav. XXXVI – La raffigurazione dell'Istria stampata da Ferrando Bertelli, con dedica ad Aldo Manuzio (1569)*; LAGO, ROSSIT 1981: 76-78)

sko-turske ugroze, napose iz zapadne Bosne – a to su poticali i sami vlasnici Pazinske knežije (Mosconi), ali i s nimalo nevažnom činjenicom – da je Beram bio kaštel i da je zaštićen zidinama. Određuju se i granice (*Confini*) Berma i beramskoga područja. Tako granice utvrde Beram, odnosno njezina područja jesu sljedeće: prvo s područjem Pazina, zatim s Tinjanom, potom s Trvižom, Grdoselom i s Kamuč-brijegom (*Monte di Chersainer*).¹⁴⁹ Sa svima

¹⁴⁹ Iako se u literaturi (usp. BOTICA; GALOVIĆ; ORBANIĆ 2021: 416) zna navoditi da Beram u to vrijeme graniči s Kršanom (lat. *Carsach*, tal. *Chersano*), to nije točno, a i geografski je neizvedivo, ili s Kaščergom (tal. *Caschierga, villa Padova*) (DREMPETIĆ 1997: 70). Naime, *Monte di Chersainer* u tome je slučaju netočno prevedeno kao Kršan ili Kaščerga. Riječ je o Gortanovu brijegu pokraj Pazina, poznatom i kao Kamuč-brijeg koji je u srednje-

imaju određeno granično kamenje osim s Trvižom jer s njima postoje razmirice.¹⁵⁰ Opseg toga područja iznosi oko jednu njemačku ligu, polovica je pod vinogradima, livadama i oranicama, a druga polovica služi za napasanje i čuvanje životinja.¹⁵¹

U godini 1581., prema zabilješki u *Prvome beramskom (ljubljskom) brevijaru*, u Istri je bila glad, a na Učki je 29. svibnja padao snijeg (BRATULIĆ 2003: 65). Takvih je zapisa još nekoliko, a zorno svjedoče o velikoj zimi, gladi i smrti.¹⁵² Prvorazredni su to izvori za gospodarsku povijest i povijest okoliša.

Najzad u tzv. *Reformiranome urbaru* iz 1597. godine dolazi do znatnoga povišenja nameta i obveza, a on je potvrđivan po pojedinim mjestima (Pazin, Beram, Trviž, Tinjan, Kringa, Žminj, Pićan, Gračišće, Lindar, Boljun, Vranja, Brest, Borut, Previž, Cerovlje, Novaki, Sarež, Grdoselo, Butonega, Kršikla, Kaščerga, Zamask, Lovran i Brseč) od 29. rujna 1597. do 21. siječnja 1598. godine.¹⁵³ To je pak učinjeno nasilnim metodama, tako da su u podrumu kule Pazinskoga kaštela bili zatvoreni seoski župani kao predstavnici komuna-općina te torturom bili prisiljeni da prihvate povećanje podavanja, ali i različita ograničavanja u raspolaganju vlastitim dobrima itd.¹⁵⁴ Župani su bili na to primorani bez znanja i suglasnosti onoga stanovništva koje su trebali predstavljati. To je povećanje, primjerice, za pšenicu i zob iznosilo od 15 do čak 25 % (DE FRANCESCHI 1964: 168). Kao zanimljivost navedimo da je ovaj urbar bio na snazi sve do ukinuća feudalnih odnosa u 19. stoljeću.

O Bermu se u ovome urbaru navodi sljedeće: beramski komun mora plaćati ono što je u urbaru i pazinskome kaštelu u skladu s ugovorom i njihovom obvezom od 20. listopada 1597., zajedno s ovim povećanjem koje je sada u

mu vijeku pripadao obitelji Chersainer (kao i *Chersano* i *Karscheiner*). Otuda pak i naziv *Monte di Chersainer*. Na ovome mjestu autori srdačno zahvaljuju (anonimnomu) recenzentu ovoga članka koji nas je upozorio na navedeno.

¹⁵⁰ Usp. LEIDECK 2017: 150.

¹⁵¹ BRATULIĆ 1964: 174–175.

¹⁵² Usp. BRATULIĆ 2003: 65.

¹⁵³ Usp. ŠTOKOVIĆ 2012: 51 i bilj. 1.

¹⁵⁴ BRATULIĆ 1964: 145–146; BRATULIĆ 1969: 156–158. De Franceschi navodi sljedeće: *Si ricorse inutilmente all'uso della forza; i rappresentanti dei vari comuni furono citati nel castello alla presenza dei commissari Rabatta e Milloschich e del cancelliere Rapicio, dal 29 novembre 1597 al 15 gennaio 1598, comune per comune, cominciando con Laurana e terminando con Pisino, e obbligati ad accettare a nome proprio e dei loro mandanti e vicini in perpetuo il nuovo urbario, dopo essere stati alcuni dei più recalcitranti ammansati in fondo della torre.* (DE FRANCESCHI 1964: 168).

Sl. 6. Beram na karti Giovannija Francesca Camocija iz 1571. godine (Tav. XXXVIII – La tavola dell'Istria, annessa all'Isolario» di Giovanni Francesco Camocio (Venezia, 1571); LAGO, ROSSIT 1981: 82–83)

Fig. 6. Beram on Giovanni Francesco Camoci's 1571 map (Tav. XXXVIII – La tavola dell'Istria, annessa all'Isolario» di Giovanni Francesco Camocio (Venezia, 1571); LAGO, ROSSIT 1981: 82–83)

ovome Urbaru napravljeno, i to u tri godišnja termina, na Sv. Jurja, Sv. Jakova i Sv. Martina u novcu 100 forinti.¹⁵⁵

Što se tiče historiografije i objave povijesnih vrela, dosad su tiskom objavljeni *Urbar Pazinske knežije* iz 1498. (KLEN 1970.a) te *Urbar Pazinske knežije* iz 1578. (BRATULIĆ 1964; BRATULIĆ 1965) i *Urbar Pazinske knežije* iz 1597. (BRATULIĆ 1965).¹⁵⁶ Temeljitija je njihova analiza izostala.

5. RANI NOVI VIJEK

5.1. Arhivska vrela o Bermu od početka 17. do početka 19. stoljeća

Za razdoblje ranoga novog vijeka u ovome osvrtu na beramske arhivske izvore naročito za razdoblje od početka 17. stoljeća do 30-ih godina 19. stoljeća zatječemo dvije skupine vrela serijalnoga karaktera koje nam donose pregršt podataka o ovome mjestu: zapisnike vizitacijskih ophoda te matične knjige. U fondu Porečke biskupije nalazi se niz zapisnika pastoralnih vizitacija porečkih biskupa (VIZ 1600 – 1781), izvorno pohranjena u Biskupijskome arhivu Porečke i Pulske biskupije u Poreču. Riječ je o vrlo važnome historiografskom vrelu (NUBOLA; TURCHINI 1991), pa tako i za proučavanje niza povijesnih pojava Istre. Detaljniji osvrt na tu skupinu vrela načinio je svojedobno Bertoša (M. BERTOŠA 2002: 175–176), čiji prvi članci u osnovi imaju upravo spomenute zapisnike. Sačuvani zapisnici biskupskih vizitacija obasežu vremenski raspon od samoga kraja 16. stoljeća, točnije prva je vizitacija iz 1600. godine, pa do one zadnje iz 1781. godine. Za potrebe istraživanja te vrste arhivskih dokumenata iznimno je vrijedna pomoć članak Jakova Jelinčića i Elene Uljančić (JELINČIĆ; ULJANČIĆ VEKIĆ 2007). U članku nalazimo pod toponimom Beram u spomenutom rasponu od dvaju stoljeća 19 rukopisnih knjiga, što su ukoričeni zapisnici vizitacijskih ophoda. Ključna je korist toga priloga što su uz kronološki poredane knjige ujedno i uglavnom precizno označene folije na kojima se nalaze zapisi povezani s biskupskim ophodom tomu istarskom mjestu. Treba spomenuti da su ove rukopisne knjige znatnije mehanički (poderotine) i kemijski te biološki oštećene, što je rezultat djelovanja vlage, plijesni, prašine, glodavaca te korištenja željezno-galnom tintom koja se u tim vremenima rabila za pisanje. Subjektivna okolnost otežavanja

¹⁵⁵ BRATULIĆ 1965: 269.

¹⁵⁶ Za ostala izdanja usp. JURIČIĆ-ČARGO 1999.

čitanja vizitacijskih zapisnika posljedica je izrazito zahtjevnoga rukopisa koji je zabilježen krajem prve polovine 17. st. (30-ih i 40-ih godina).

Sama je struktura toga vrela zasnovana na klasičnome obrascu vizitacija koji se ne mijenja stoljećima, a postavljen je krajem 16. st. Rimskim pontifikalom odobrenim 1596. godine.¹⁵⁷ Zapisnici vizitacija donose popis inventara svih crkava određene župe te upise razgovora vizitatora u osobi biskupa ili njegova zamjenika sa župnikom, svim ostalim klericima u župi te uglednim mještanima o vjerskom, materijalnom i ćudorednom životu župe.

Budući da je prostor Porečke biskupije bio teritorijalno razdijeljen između Venecije i Austrijske kuće, porečkim je ordinarijima bilo teže raditi u odnosu na one biskupe čije su biskupije bile na jednome državnom području. Porečka biskupija imala je niz od jedanaest župa na području središnje Istre: Pazin, Stari Pazin, Grdoselo, Kašćergu, dio Zamaska, Trviž, Tinjan, Kringu, Sveti Petar u Šumi i Žminj, a među njima je bila i župa Beram (CRKVA UI 1999: 23; MILOTIĆ 2010: 568–569).

U Porečkoj biskupiji prvi biskup nakon Tridentskoga zborovanja koji je krenuo u vizitacije bio je Cesare De Nores 1573. godine. Odlučio je godišnje posjećivati cijeli dijecezanski prostor svoje jurisdikcije. To je bilo u skladu s odredbom Tridenta, a tako su se ponašali i njegovi nasljednici, ovisno koliko su to okolnosti dopuštale, kako to navodi Mario Pavat u svojoj objavljenj doktorskoj disertaciji (PAVAT 1960: 126–127). Malo se dosad napravilo u egdotičkome smislu kad je i ova vrsta vrela u pitanju. Antonio Miculian objelodanio je vizitacijski zapisnik iz 1658. godine porečkoga biskupa Del Giudicea (MICULIAN 2000) koji se odnosi i na beramsku župu. U 18. st. zadnji pastoralni ophod župe Beram nije napravio porečki biskup, nego čelnik Pazinske prepoziture u osobi Ignacija Kajetana Buzetskoga 1788. godine. Ta se vizitacija izvorno nalazi u Tršćanskome biskupijskom arhivu, a objelodanjena je 2016. godine (ORBANIĆ 2016). Tada je Beram kao dio Porečke biskupije bio vizitiran uz ostale župe Porečke i Pićanske biskupije. Ignacije Buzetski bio je kapitularni vikar.¹⁵⁸

Na vizitacijske zapisnike nadovezuju se izvješća što ih periodično Svetoj Stolici u Rim šalju biskupi ordinariji. Papa Siksto V. (1585. – 1590.), konstitucijom *Romanus Pontifex* od 20. prosinca 1585. godine, obnovio je i ozakonio

¹⁵⁷ *Pontificale Romanum* bio je proglašen Apostolskom konstitucijom *Ex quo in Ecclesia Dei* 10. veljače 1596. godine po papi Klementu VIII., čime je opozvao sve pontifikale kojima su se dotad koristili (PAVAT 1960: 127).

¹⁵⁸ ORBANIĆ 2016: 41.

stari, a u njegovo vrijeme zanemareni običaj povremenih biskupskih pohoda *ad limina* i donošenja izvještaja Kongregaciji koncila (*Sacra Congregatio Cardinalium Concilii*) o stanju u biskupijama. Spomenuta je konstitucija obvezivala biskupe mletačke Istre, tj. Kopra, Novigrada, Poreča i Pule, da to čine svake treće godine, bilo osobno, bilo po zastupniku, a biskupe austrijske Istre, tj. Pićna i Trsta, svake četvrte godine. Kardinal prefekt Kongregacije morao je osobno primiti svakoga biskupa i raspraviti o pitanjima povezanim s obnovom morala, provođenjem tridentskih dekreta, otvaranjem sjemeništa, održavanjem sinoda i slično (GRAH 1988: 79). Relacije porečkih biskupa objavio je u sažetome i to uglavnom prepričanome obliku crkveni arhivist i povjesničar Ivan Grah (GRAH 1983.a).¹⁵⁹ Beram se u njima spominje tek usputno kao jedno od utvrđenih gradića Pazinske grofovije. Po toj specifičnosti nalazi se uz bok Pazina, Trviža, Tinjana, Žminja i vjerojatno kaštela Grdoselo (GRAH 1983.a: 20). Izvornik je pohranjen u Apostolskome vatikanskom arhivu (AAV 621) te bi bio potreban cjeloviti prijepis i prijevod toga također važnog vrela za ranonovovjekovnu povijest Istre.

U Biskupijskome arhivu Porečke i Pulske biskupije sačuvano je gradivo župe Berma izvan vremenskoga odlomka koji nas zanima. Riječ je o zbirci prijepisa matičnih knjiga (parica) koje postoje od 1944. godine nadalje. Unutar Zbirke župnih arhiva, pod župom Beram čuva se gradivo Apostolske administrature u Pazinu koje obuhvaća vremenski raspon ove župe od 1948. do 1976. godine te gradivo kasnije Porečke i Pulske biskupije s vremenskim rasponom od 1977. godine nadalje.¹⁶⁰

Što se tiče arhivskoga gradiva Župe Beram, u sjedištu župe ono je okvirno popisano početkom 70-ih godina prošloga 20. stoljeća što su napravili arhivist Jakov Jelinčić, predstavnik Državnoga arhiva u Pazinu i vlč. Ivan Grah, predstavnik Porečke i Pulske biskupije. Tom je prilikom gradivo osnovno sređeno, što znači da je gradivo objedinjeno u svežnjeve prema godini nastanka, no unutar godine gradivo nije bilo kronološki složeno i nije bilo tehnički opremljeno. Na poziv župnika vlč. Ivana Macinića u rujnu 2012. godine arhivsko gradivo preuzeto je na depozit u Državni arhiv u Pazinu radi adaptacije župnoga stana. U 2014. godine pristupljeno je sređivanju, tehničkomu opremanju te izrađivanju obavijesnoga pomagala prema postojećim arhivističkim normama. Gradivo je sređeno i vraćeno Župnomu uredu Beram u ožujku 2015.

¹⁵⁹ O Ivanu Grah u. ORBANIĆ 2012.

¹⁶⁰ Zahvaljujemo na informacijama kancelaru mons. Sergiju Jeleniću i arhivistici Branki Popopat.

godine. U sklopu arhivskoga gradiva župe Beram, što se tiče ranonovovjekovnoga razdoblja, sačuvano je relativno malo gradiva. U prvome redu valja istaknuti list s glagoljičnim upisima koji je sačuvan unutar župnih spisa (1766 – 1840) (vidi: Prilog 1). Riječ je o glagoljičnome dokumentu koji izvorno pripada Matičnoj knjizi vjenčanih župe Muntrilj, kako su to dokazale Mirela Mrak i Maja Milovan (MRAK; MILOVAN 2017), a na koji je način dospio u župni ured Beram, tek predstoji istražiti. Potom slijedi Matična knjiga krštenih 1689. – 1770., zatim njezin kronološki nastavak Matična knjiga krštenih 1770. – 1835.; Matična knjiga vjenčanih 1689. – 1770. i kronološki nastavno Matična knjiga vjenčanih 1770. – 1834. Od matičnih knjiga umrlih sačuvana je jedino Matična knjiga umrlih 1689. – 1770. Računski spisi te župe sačuvani su za sami kraj 18. stoljeća (1788. – 1795., 1796. – 1825.).

U Državnome arhivu u Pazinu možemo izdvojiti za srednjovjekovno i ranonovovjekovno razdoblje, osim urbara Pazinske grofovije, i dokument naziva *Fasija o Pazinskoj grofoviji predstavljena u Ljubljani 28. svibnja 1749. godine* (HR-DAPA-12.b). Taj je dokument iz fonda Pazinske knežije, a donosi popis nepokretnih dobara koja su pripadala vlasniku Knežije (*al dominio del Contado di Pisino*). Tu se ujedno nalazi i popis naselja (*Luoghi, e Villaggi*) unutar Knežije s njihovim godišnjim podavanjima vlasniku Knežije. Među ostalim naseljima naveden je naravno i Beram s iznosima koje je bio dužan uplaćivati spomenutoj instanci.

Promatrans kronološki, sljedeće je vrelo koje nas zanima pohranjeno je u arhivu Župe Stari Pazin, što je župa do Berma. Riječ je o dokumentu naslova *Metodo delle Funzioni che si tiene nella Parocchia di Pisin = Vecchio pisanome* na talijanskome i hrvatskome jeziku iz 1783. godine¹⁶¹. Riječ je o rasporedu liturgijskih slavlja te procesija u ovoj župi. Izdajamo to vrelo jer se u njemu spominje i Župa Beram kao topos procesijske povorke te crkva sv. Marije na Škrilinah kao mjesno održavanja mise u više navrata. Na hrvatskome jeziku u tome su dokumentu zapisane molitve koje su izgovarane svake nedjelje i blagdana u župnoj crkvi Staroga Pazina (ORBANIĆ 2017.b: 394–395).

S promjenama biskupijskih granica krajem 18. st. (1791.) Župa Beram, kao i prostor tzv. austrijske Istre, potpala je pod upravu tršćanskoga ordinarija (CRKVA UI 1999: 24). Time potaknuti u Biskupijskome arhivu u Trstu tražili smo vrelo o Bermu.¹⁶² U toj je arhivskoj ustanovi, osim ranije već spomenutih

¹⁶¹ Župni arhiv Stari Pazin, *Metodo delle funzioni*.

¹⁶² Zahvaljujemo ravnatelju toga arhiva, Giovanniju Luci, na susretljivosti pri istraživanju.

spisa Buzetskove vizitacije, pohranjeno kratko izvješće o stanju Župe Beram iz srpnja 1803. godine na latinskome jeziku i u tabličnome obliku (DTCM).

U Arhivu Republike Slovenije u Ljubljani¹⁶³ nalazi se dokument naziva: *Fassione della Parochia di Vermo nel Circolo di Cragno, e Contado di Pisino. Fatte nell'anno 1751. e spedite alli 23. Novembre* (SI AS 174/27/53). Riječ je o vrelu iz fonda Terezijanski katastar za Kranjsku u kojemu su tablično specificirana podavanja župe na godišnjoj razini u gotovu novcu Kranjskoj provinciji (*Eccelsa Provinzia di Cragno*) te davanja župi/župniku koji je na godišnjoj razini trebao služiti 81 misu. Župnik Matija Jurčić, koji je sastavio taj detaljni prikaz, na više mjesta ističe siromaštvo beramske župe te moli kraljevsko veličanstvo za smanjenje poreza i podavanja. Također, u tome dokumentu stoji podatak o obvezi da beramska župa plati ručak i večeru pazinskomu prepozitu, njegovim dvama kapelanima i križonoši (*crocifero*) prve nedjelje u svibnju i 15. kolovoza. Riječ je o dosad najstarijemu pronađenom zapisu o proslavi *Majevice*, tj. procesiji i misi koju je pazinski prepozit održavao povodom toga marijanskog mjeseca u Bermu, te proslavi goda crkve sv. Marije na Škrilinah.

5.2. Beram i Beramština u očima horografa 17. stoljeća

Osim arhivskih vrela na ovome mjestu valja ukazati i na horografske objavljene rukopise koji nam u svojim opisima istarskoga prostora 17. stoljeća barem spominju Beram. Prvi je u tome nizu bio Fortunato Olmo, svećenik i redovnik benediktinac preminuo 1648. godine. Djelovao je u samostanu San Giorgio Maggiore u Veneciji od 1595. ili 1596., a među njegovim učenicima bilo je i Istrana. O svojem je boravku u Istri 1614. ostavio rukopis pod naslovom *Descrittione dell'Histria*, u kojemu ukratko prikazuje devedesetak istarskih mjesta (BERTOŠA 2005.e: 548) među kojima je i Beram. Topos našega zanimanja predstavlja tek s jednom rečenicom:

Di Vermio.

*Vermio è lontano da Pisino 3 miglia soggetto al Conte istesso di Pisino.*¹⁶⁴

Nakon Olma, kronološki valja istaknuti tekst novigradskoga biskupa Giacomina Filippa Tommasinija (1595. – 1655.), koji je pisac složene horografije o Istri pod naslovom *De Commentari storici geografici della Provincia*

¹⁶³ Zahvaljujemo ravnateljstvu Arhiva dr. sc. Bojanu Cvelfaru i arhivistici mr. sc. Danieli Juričić-Čargo na susretljivosti pri istraživanju u toj arhivskoj ustanovi.

¹⁶⁴ OLMO 1885: 164.

dell'Istria, libri otto (1641). Djelo je nastalo na temelju znanstvenih istraživanja, prikupljanja arhivskih i knjižnih podataka, ali i na temelju obilazaka Istre. To je multidisciplinarno djelo koje je istodobno i prilog povijesti te uopće poznavanju tadašnjega istarskog društva i prirodnog okoliša. Tommasinijevo djelo objavio je 1837. u časopisu *Archeografo Triestino* 4 Domenico Rossetti.¹⁶⁵ Međutim, on je kratio dijelove izvornika koje je smatrao suvišnim, ujedno je i prilagođavao izvorne Tommasinijeve izričaje talijanskomu jeziku 19. st., pa su pritom mnogi izvorno hrvatski izričaji i pojmovi pogrešno transkribirani i postali neprepoznatljivi, a mnogi su podatci izbačeni, pa je djelo izgubilo na cjelovitosti i vjerodostojnosti (BERTOŠA; BERTOŠA 2005: 810). U nastavku donosimo prijepis objavljenoga Tommasinijeva poglavlja posvećenoga Bermu (TOMMASINI 1837: 421):

VERMO.

Piccola villa posta sopra un monticello, che ha sotto una bella valle, che da Pisino comincia, piena di prati, e terreni arativi per cui il mezzo scorre un fiumicello che la feconda, qual dalle piogge s'accresce ed allaga gentilmente. Ha buonissimo territorio, ma piccolo per formenti, biade e fieni. Fa anco buoni vini avendo le sue vigne nelle costiere dei monti. Tra la terra e territorio può far cento anime ed è ricco d'acque vive.

Tommasinijev nastavljaj bio je tršćanski liječnik Prospero Petronio (1608. – 1688.). On je pisac djela *Delle memorie dell'Istria sacre e profane con la più essata topografia, o sia descrizione de' luoghi, che sino hora s'abbia veduto: il tutto tratto dall'opere de migliori scritti, et in spetie dalli scritti dell'eruditissimo Monsignor Giacomo Filippo Tomasini fù Vescovo di Città Nova col parte seconda* (1681). Taj je rukopis pod naslovom *Memorie sacre e profane dell'Istria* objavljen u Trstu 1968. Petronio je zapravo kompilator Tommasinijeva horografskoga prikaza Istre jer je najveći dio rukopisa preuzet iz *De Commentari storici-geografici della Provincia dell'Istria* (BERTOŠA 2005.f: 585) kako se zorno može primijetiti i iz u nastavku donesenoga prijepisa objavljenoga Petronijeva poglavlja posvećenoga Bermu (PETRONIO 1968: 233):¹⁶⁶

Vermo posto anc'egli sù la cima d'un Monticello che s'incurva fra altri monti, è Luoco cinto di mura con un ovato e Torrione di viva pietra; può far, tra il castello e contorni, cento e più sudditi. Ha sotto, a' piede de'

¹⁶⁵ To je Tommasinijevo djelo objavljeno kao pretisak 2008. godine u istome časopisu.

¹⁶⁶ Usp. i BERTOŠA 2009: 134–135.

monti una lunga et amena Valle, quale hà principio da Pisino e va drittamente sotto Antignana con un fiumicello che si ingrossa torrente con l'acque piovane. Cavano dal Valle gran copia di grani di qualunque sorte e fieni. Dai monti, dove hanno le Vigne nelle costiere, non poca quantità di Vini di buona conditione. Abondano di pascoli e acque vive, privileggio particolare della natura ad alcuni Luochi dell'Istria hor scarsa et largamente conferito.

I Tommasinijevo i Petronijevo djelo posvećuju svaki po kraće ovdje citirano poglavlje o Bermu. Kako se vidi iz priloženoga, ti su tekstovi strukturalno i sadržajno veoma slični – Petronijev je uradak za nijansu opsežniji, jezično dotjeraniji – a obojica predstavljaju u prvome red beramske geografske osobitosti. Petronio za razliku od Tomassinija na početku poglavlja dodatno donosi šturi opis obrambene arhitektonike toga mjesta.

Treći je autor horograf također iz 17. st.: Johan Weickhard Valvasor (1641. – 1693.). Za nas je važno njegovo djelo *Die Ehre deß Herzogthums Crain*, koje je objavio u Nürnbergu 1689. godine.¹⁶⁷ I taj tekst obiluje podatcima za povjesničare i srodne povijesne discipline te za etnologe i ostale znanstvenike koji se bave Kranjskom, ali i Hrvatskim primorjem i Istrom (JURKOVIĆ 2005: 855). Na hrvatski jezik Valvasorove tekstove koji se odnose na naše krajeve preveo je i objavio Zvonimir Sušić. Taj prevoditelj na hrvatskome jeziku donosi i kraći Valvasorov tekst o Bermu (SUŠIĆ 1970: 69–70):¹⁶⁸

Beram

Trgovište Beram, kako se kranjski zove, računa se u Istru; od Ljubljane je [udaljeno] šesnaest milja puta, a od grada Pazina samo milju. Sagrađeno je na brežuljku; ima mnogo vinograda koji donose dobro vino, a osim toga [ima] i obradivih njiva i mnogo voća.

Nekoć je to trgovište bilo opasano prstenastim zidom koji je sada vrlo trošan. Pokraj crkve u trgovištu još stoji velik četverouglasti toranj poput nekog utvrđenja, u koji su za posljednjeg mletačkog rata utekli stanovnici i hrabro se iz njega branili. Iako su Mlečani zauzeli i opljačkali trgovište, nisu mogli osvojiti to utvrđenje nego su neobavljena posla morali odstupiti.

To trgovište sada pripada pod grofoviju Pazin i pod previšnjeg gospodina Franju Ferdinanda kneza Auersperg.

¹⁶⁷ O tome Valvasorovu djelu v. zbornik radova WEISS 2014 kao i BIDOVEC 2008.

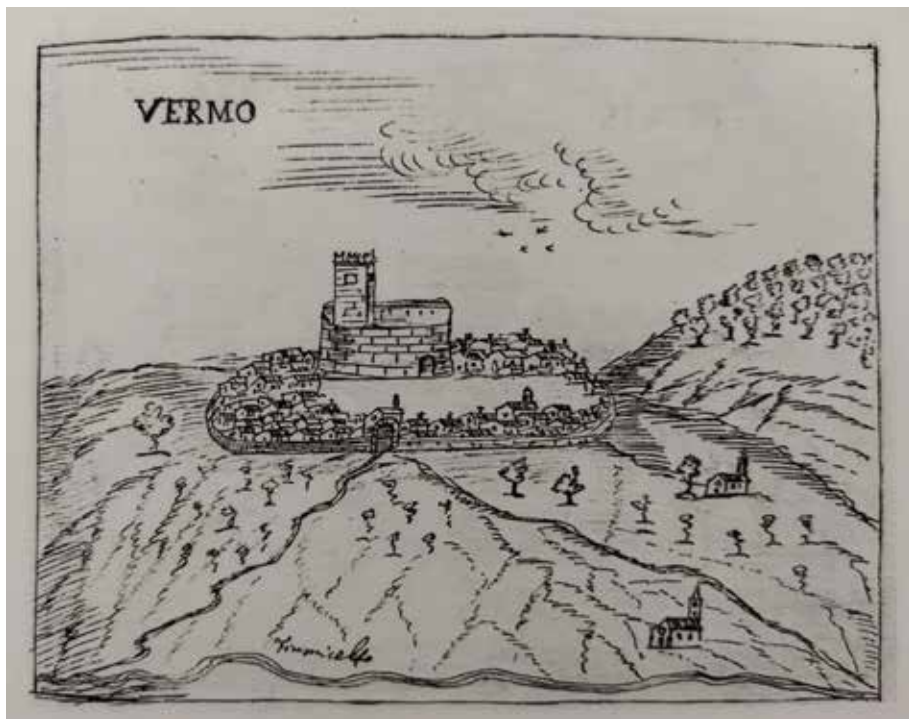
¹⁶⁸ Citirali smo samo središnji tekst bez marginalnih bilješki o sadržaju.

Sl. 7. Prikaz Berma, prema crtežu Janeza Vajkarda Valvasora gravirao Pavao Ritter-Vitezović (NSK, sign. *GZGH 1975 ritt 1*)

Fig. 7. Portrayal of Beram, engraved by Pavao Ritter-Vitezović according to a drawing by Johann Weikhard von Valvasor (NSK, sign. *GZGH 1975 ritt 1*)

Za razliku od prethodna dva horografa, Valvasor je iz historiografskoga očišta neprijeporno najvažniji. Premda i on donosi geografske podatke koji imaju svoju konstantu i danas, količina obavijesti koje se odnose na društvenu povijest ovoga mjesta u drugoj polovini 17. st. zamjetno je mnogobrojnija. Naime, Valvasor je krenuo 1680. godine u projekt objavljivanja povijesti i mjestopisa Kranjske i susjednih zemalja (JURKOVIĆ 2005: 855). To je bio razlog zbog kojega je osobno obilazio sva naselja Pazinske knežije. Skicirao je crkve, samostane, kašte i kule da bi ih kasnije rezao u bakrene ploče. U procesu prikupljanja podataka imao je pristup nekim svjetovnim i crkvenim arhivskim zbirkama poput onih pazinskih (BRATULIĆ 2009: 92, 95), što je zacijelo pridonijelo obogaćenju i ovoga zapisa s nekim detaljima. Prema Valvasoru, stanovništvo Pazina i okolice, u što dakako ubrajamo i Beram, govori istarskim jezikom, a što on tumači kao loš talijanski ili vlaški jezik. Misa se, prema ovome horografu, u nekim mjestima čita na slavenskome ili dalmatinskome jeziku (BRATULIĆ 2009: 94). U likovnome smislu Valvasor i

Sl. 8. Crtež Berma iz djela *Memorie sacre e profane dell'Istria* Prospera Petronija (PETRONIO 1968: 233)

Fig. 8. Drawing of Beram from *Memorie sacre e profane dell'Istria* by Prospero Petroni (PETRONIO 1968: 233)

Petronio ostavljaju nam vizure mjesta, prvi to čini dojmljivim bakropisom,¹⁶⁹, a drugi pomalo naivnim crtežom Berma.

5.3. Pogled na historiografske prinose

U historiografiji o Bermu u ranome novom vijeku izrazito je malen broj priloga koji se razlikuju kvalitetom. Autori koji se bave središnjom Istrom

¹⁶⁹ Osvrt na Valvasorove bakropise u Slavi vojvodine Kranjske, v. CERKOVNIK 2014; od hrvatskih autora o Valvasorovim bakrorezima na primjeru Kastva pisao je Milan Pelc (PELC 2018).

uglavnom sporadično spominju i Beram.¹⁷⁰ Promotrimo li historiografska djela nakon Drugoga svjetskog rata, Camillo de Franceschi u svojem je radu objavljenome posthumno (1964.) obrađivao Beram kao sastavnicu Pazinske knežije i u ranome novom vijeku. To je činio tek dotičući ga se u nekim važnijim epizodama knežijske povijesti. U tome smislu donosi i pokoji podatak o Bermu u vrijeme Uskočkoga rata (1615. – 1618.).¹⁷¹ Taj je rat obrađen najdetaljnije i najdojmljivije u maestralnim tekstovima Miroslava Bertoše, u kojima je Beram prikazan kao jedno od poprišta borbi Mletaka i Austrijanaca.¹⁷² Isti autor obrađuje vjerski i društveni život Berma temeljem najstarije sačuvane vizitacije porečkih biskupa ovoga mjesta, one koju je obavio biskup Lippomano 1603. godine.¹⁷³ Sugestivan pregled prošlosti Berma pružit će i Dario Alberi u svojoj obimnoj, premda publicističkoj knjizi, osvrnuvši se u svega nekoliko redaka na 17. stoljeće (ALBERI 2001: 1458, 1460–1461). Postoji još autora koji se dotiču Berma u promatranome vremenskom odsječku maniriom kvalitetne publicistike, bez znanstvenih bilježaka.¹⁷⁴

Nezaobilazni historiografski radovi o Bermu iz očišta ranoga novog vijeka sabrani su u zborniku radova *Beram u prošlosti*, koji je 2003. godine objavila Katedra Čakavskoga sabora za povijest Istre Pazin. Jedini rad koji koncentrirano zahvaća Beram tijekom ranonovovjekovnih stoljeća onaj je Slavena Bertoše,¹⁷⁵ autora koji je zadnjih desetljeća uz Miroslava Bertošu pojedinačno najviše napisao o Bermu u ranome novovjekovlju.

Dosadašnje studije iz historijske demografije istarske ranonovovjekovne povijesti nisu se bavile specifično Bermom, nego ga tretiraju zajedno s nizom drugih naselja. Svakako na ovome mjestu u tome smislu treba ukazati na opsežnu studiju Egidija Ivetica (IVETIC 1997) koji se dotakao i Berma kao naselja Pazinske knežije i Porečke biskupije. Iz očišta je demografske povijesti napisana i studija Slavena Bertoše, koji se naročito bavio migracijama stanovništva iz Berma prema Puli u 17. st. (S. BERTOŠA 2002: 122), a što je dio njegove objavljene doktorske disertacije. Posebno se isti autor bavio Bermom i u knjizi o migracijama stanovništva austrijske Istre prema Puli u novome

¹⁷⁰ Juričić-Čargo napisala je temeljit rad o Pazinskoj knežiji u historiografiji 20. stoljeća (JURIČIĆ-ČARGO 2009).

¹⁷¹ V. DE FRANCESCHI 1964: 94.

¹⁷² V. BERTOŠA 1986.b: 9–99; M. BERTOŠA 2011: 64–65, 100–105.

¹⁷³ V. BERTOŠA 1991: 76–77.

¹⁷⁴ Primjerice FOSCAN 1992: 84–86.

¹⁷⁵ V. S. BERTOŠA 2003.

vijeku.¹⁷⁶ Berma se iz toga očišta dotakao i Matija Drandić (DRANDIĆ 2014: 388) ukazavši na povezanost Berma s Galižanom krajem 16. i početkom 17. stoljeća. Valja spomenuti i Baldašev prilog (BALDAŠ 2003) u kojemu tek uvodno spominje podatke za ranije razdoblje, dok je glavnina posvećena temi stanovništva Berma od sredine 19. st. nadalje.

Povijest umjetnosti i urbanizma, promotrimo li ovo razdoblje, dijelom raščlanjuje i Drempetićin prilog u kojemu se opisuje kontinuitet naselja od prapovijesti do kraja 20. st. uz to što se daju prijedlozi za planiranje zaštite zone njegove jezgre te provedbe revitalizacije (DREMPETIĆ 2003).¹⁷⁷ Dotiče ga se i Josip Šiklić u članku o župnoj crkvi sv. Martina (ŠIKLIĆ 2003) s obzirom na to da je ona pregrađena i barokizirana krajem 17. stoljeća, što je očekivano s obzirom na to da je Beram tijekom toga stoljeća ekonomski ojačao i zahvaljujući činjenici da je sjedište stalnoga sajmišta (ALBERI 2001: 1461). Raščlamba beramske altaristike baroknoga razdoblja dijelom je neobjavljene doktorske disertacije Damira Tulića (TULIĆ 2012: 51, 80, 720–725). Još su dva rada iz povijesti umjetnosti koja zadiru u područje ranoga novovjekovlja, i to rad Radovana Vlaketića (VLAKETIĆ 2003) koji piše o obnovi crkve sv. Marije na Škriljinah početkom 18. st. te rad Marije Ivetić (IVETIĆ 2003.a) koji govori o beramskoj javnoj plastici te opisuje i samostojeći kameni križ podignut 1728. godine.

Povijest beramske pisane kulture od početka 17. pa do početka 19. st. u dosadašnjoj historiografiji tek je dotaknuta. Jakov Jelinčić u svome preglednom radu (JELINČIĆ 2010) prikazuje sadržaj vizitacijskih zapisnika porečkih biskupa u razdoblju od 1600. do 1800. godine iz očišta uporabe hrvatskoga jezika i glagoljice, a pritom se osvrće i na Beram. Posebno ističe zapis koji je ostavio biskup Gaparo Negri 1745. godine o pergamentskim kodeksima pohranjenim u toj župi, a prema autorovu mišljenju riječ je upravo o kodeksima koji se danas čuvaju u *Narodnoj in univerzitetnoj knjižnici* u Ljubljani (JELINČIĆ 2010: 150; JELINČIĆ 2007: 210, 213).

5.4. Beram prve polovine 17. stoljeća

U sljedećih nekoliko kraćih poglavlja namjera nam je predstaviti dosadašnja historiografska saznanja o Bermu po izabranim temama, a ovom prigodom

¹⁷⁶ V. BERTOŠA 2012.

¹⁷⁷ Usp. također poseban osvrt na naselje Beram u Drempetićinu magistarskom radu o revitalizaciji naselja središnje Istre DREMPETIĆ 1997: 51–59.

zaustavit ćemo se na prvoj polovini 17. stoljeća. Najprije ćemo ukazati na tegobe koje je rat u drugome desetljeću 17. st. donio široj regiji; rat koji je bio naročito poguban za Beram. Potom ćemo skicirati kulturno-vjersko i društveno ozračje te gospodarsku živost ovoga mjesta u tome razdoblju, mahom temeljem literature te uz dodatnu potkrjepu izvorima.

5.4.1. *Beram u uskočkome ratu (I bi kruto veliki rat...)*

Jedna od temeljnih činjenica društvene povijesti Istre prve polovine 17. stoljeća svakako je tzv. Uskočki rat poznat u talijanskoj historiografiji i kao Rat za Gradišku. Bio je to sukob između Mletačke Republike i Habsburške Monarhije koji se vodio od 1615. do 1617, a u Istri osam mjeseci duže, tj. do 1618. godine.¹⁷⁸ Posljedice toga rata bile su dramatične za čitav niz mjesta, a osobito je stradao Beram, kao dio austrijske Istre, jer ga je osvojila neprijateljska mletačka vojska.

Prva faza Uskočkoga rata, koja je trajala od konca studenoga 1615. do polovine 1616., za istarsko stanovništvo bila je najtegovnija. Nadvojvodine čete i uskoci neprestano su upadali preko granice iz svojih austrijskih uporišta među kojima se isticao i Beram (BERTOŠA 1986.b: 33). Iako su tijekom 1616. nadvojvodina soldateska, uskoci i seljaci gerilci češće izlazili kao pobjednici, te godine položaj Mlečana postupno se počeo poboljšavati. Mlečani su napadima na austrijsko istarsko područje namjeravali iscrpiti protivničku stranu i na koncu ostvariti svoj glavni ratni plan, a to je osvajanje Pazinske knežije. Početkom srpnja 1616. godine venecijanski general Antonio Barbaro započeo je opsjedati Žminj, pri čemu se oslanjao na promletačku urotu koju je nekoliko Žminjaca organiziralo u Gračišću, Pićnu, Lindaru, Trvižu i Bermu. Tada je Žminju u pomoć pohitao general Adam von Trautmansdorf, glavni zapovjednik austrijskih četa na području furlanskoga bojišta, i osujetio mletačko osvajanje toga najvažnijeg uporišta austrijske Istre. U rujnu 1616. mletačka vojska uspjela je privremeno zauzeti Beram, a pokušaj osvajanja ostalih mjesta Knežije nije bio takvoga uspjeha iako je bilo paljenja i pljačkanja sela u blizini Pazina. Već u siječnju 1617. i Žminj pada u ruke Venecije.¹⁷⁹

Beram je, dakle, u drugoj polovini rujna pao pod naletom mletačke vojske kojom je zapovijedao Barbaro. Venecijanci su tada ugrabili veliki plijen te su uništili velike količine krme i živežnih namirnica koje su tamo prikupili

¹⁷⁸ Najnoviji je prilog, preglednoga karaktera, s relevantnom literaturom o Uskočkome ratu na hrvatskome jeziku PRODAN 2019.

¹⁷⁹ Usp. BERTOŠA 1986.b: 58–61.

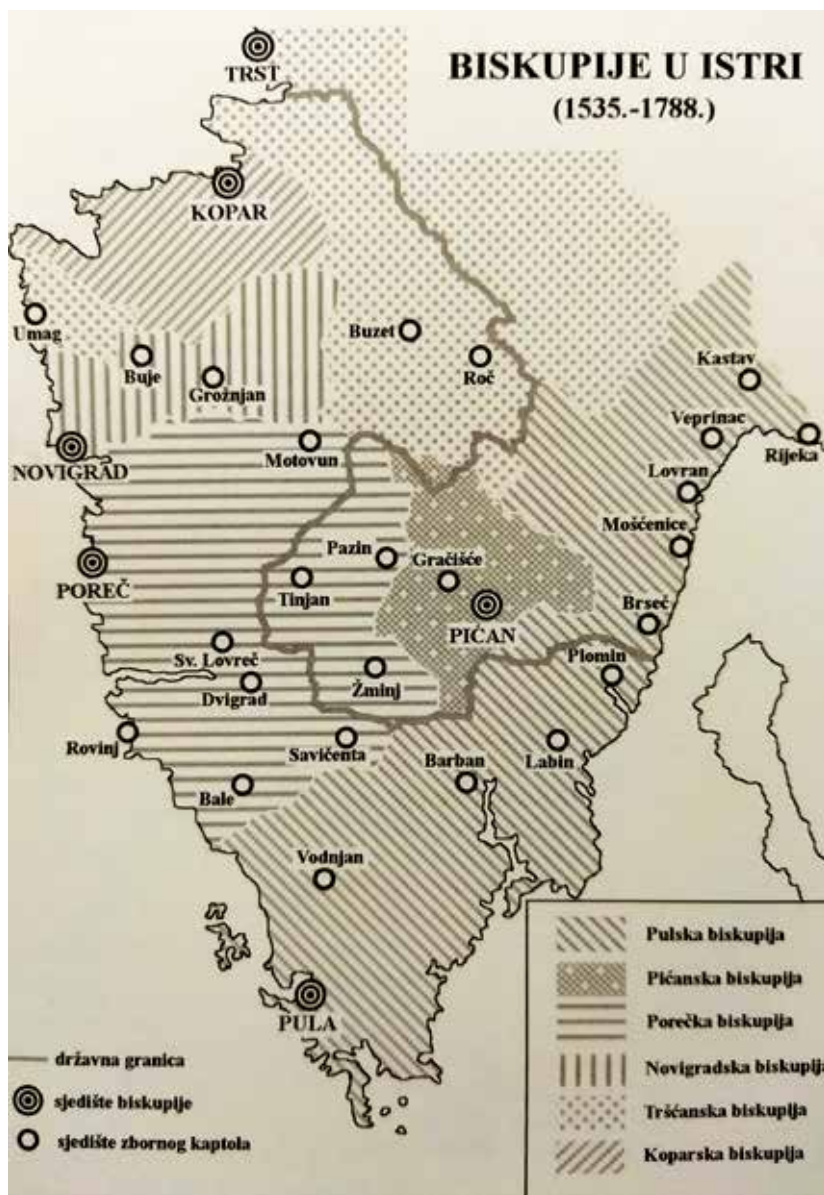
Sl. 9. Istra u ranom novom vijeku (BRADARA; KRNJAK 2016: 30)
Fig. 9. Istria in the early modern era (BRADARA; KRNJAK 2016: 30)

Austrijanci. Prema jednome izvoru, Mlečani su, došavši s mnogo pokretnih stepenica, ušli u utvrđeni dio mjesta spalivši mnogo kuća i otevši mnogo domaćih životinja. No, stanovništvo se hrabro borilo te su potjerali neprijatelje ubivši njih dvadeset i zadržavši spomenute stepenice. Jedne su od pomičnih

stepenica u uspomenu na taj događaj odnesene u Pazin (MITIS 1903: 72). Kako opisuje Valvasor, pokraj crkve u Bermu postojao je u njegovo vrijeme »velik četverouglasti toranj poput kakvog utvrđenja, u koji su se za posljednjeg mletačkog rata utekli stanovnici i hrabro se iz njega branili. Iako su Mlečani zauzeli i opljačkali trgovište, nisu mogli osvojiti to utvrđenje nego su neobavljena posla morali odstupiti.« (SUŠIĆ 1970: 70). Tijekom teške borbe opsjedanja i osvajanja Berma, kako je istaknuo De Franceschi, poginuo je jedan od mletačkih kapetana: Paolo Emilio Martinengo (DE FRANCESCHI 1964: 94). Sljedeće 1617. godine Beram je posjetio austrijski general Baldassar Maradas sa svojim španjolskim mušketirima kako bi ojačao i ohrabrio tamošnje stanovništvo (ALBERI 2001: 1461; DE FRANCESCHI 1964: 95). Mir u Istri ustanovljen je tek u travnju 1618. kad je Mletačka Republika vratila Žminj, odnosno u srpnju te iste godine kad je Austriji vratila Brseč, Mošćenice i Tinjan blizu Berma (BERTOŠA 1986.b: 68). U tim je ratnim strahotama ubijeno 30 – 50 % žitelja, odvedeno je ili zaklano 90 – 99,5 % stoke, porušeno je ili spaljeno 60 – 90 % kuća te je napušteno 90 – 98 % zemljišnih površina. Takva je dramatična slika potaknula mnogobrojna unutarnja migracijska kretanja. Suvremenici su spomenuti rat s punim pravom smatrali katastrofom, a njegove su se posljedice još dugo osjećale u čitavoj Istri (BERTOŠA 1986.b: 89–90). Kako smo pokazali, na osobito poguban način svoje je mjesto u dramaturgiji Uskočkoga rata našla i Beramština. Stoga, smatramo prikladnim završiti ovaj osvrt navodom vrbničkoga plovana glagoljaša, koji je osjetljivošću duhovnika i žitelja krajeva pogođenih ovim bratoubilačkim ratom, zapisao u župnoj kronici: *I bi kruto veliki rat, da Bog zna broi ludi kolikih pogibe. Istrija bi vsa poplinena. Biše S(ve)ti Marko uzel Mošćenice i mnogo gradi cesarovih. I stajaše velika vojska S(ve)toga Marka pod Gradačku i cesarova tri leta. I tako naidoše, da ih pogibe i ednih i drugih veće od pedeset tisuć.* (BERTOŠA 1986.b: 90; ŠTEFANIĆ 1960: 303–304).

5.4.2. Beram: župa Porečke biskupije u austrijskom dijelu Istre

Opisati vjerski i uopće društveni života Berma tijekom prve polovine 17. st. otežano je malobrojnošću i fragmentarnošću povijesnih vrela o tome gradiću i komunu u središnjoj Istri. Kako smo ranije naveli, sadržajnije obavijesti otvaraju nam se zahvaljujući nizu zapisnika pastoralnih vizitacija porečkih biskupa. Dio rezultata istraživanja toga arhivskog vrela objavili smo u zasebnoj studiji čije izabrane dijelove (BOTICA; GALOVIĆ; ORBANIĆ 2021: 420–443) ovdje donosimo u sumarnome obliku dodajući još neke nove arhivske pojednosti.

Sl. 10. Crkvene prilike u Istri: biskupije i njihove granice (VRANDEČIĆ; BERTOŠA 2007: [131], kartu izradio prof. dr. sc. Ivan Jurković)

Fig. 10. The state of the church in Istria: dioceses and their borders (VRANDEČIĆ; BERTOŠA 2007: [131], map drafted by Dr. Ivan Jurković)

Tijekom prve polovine 17. st. porečki su biskupi šest puta pohodili župu Beram: 1603., 1625., 1635., 1639., 1645. i 1649. godine. Ta je poznata obveza biskupa da obavlja kanonske vizitacije svake godine, odnosno da se cijela biskupija mora obići unutar jedne ili najviše dviju godina, donesena na Tridentuskome koncilu.¹⁸⁰ Već iz navedenih činjenica uočljiv je raskorak između crkvenih odredba i praksa. Redovitost je obavljanja kanonskih vizitacija u Porečkoj biskupiji kršena, za što je osnovni razlog bila podijeljenost biskupijskoga područja između dviju država – Habsburške Monarhije i Mletačke Republike. Državna je granica dijelila središnju Istru na austrijski i mletački dio, a nad tim su prostorom čak četiri biskupije (pićanska, porečka, pulska i tršćanska) dijelile crkvenu jurisdikciju. Spomenuta je politička granica cijepala i cjeline navedenih biskupija na dva različita državna entiteta (*ex parte Imperii* i *ex parte Serenissimae Republicae*). Porečka biskupija, kako smo ranije naveli, na području pod habsburškim stijegom imala je župe u Pazinu, Starome Pazinu, Grdoselu, Kašćergi, Zamasku, Trvižu, Bermu, Tinjanu, Kringi, Svetome Petru u Šumi i Žminju (CRKVA UI 1999: 22–23.; MILOTIĆ 2010: 568–569). Da bi mogao obaviti kanonsku vizitaciju svojih župa u drugoj državi, biskup je morao dobiti dozvolu za svoj pohod od vlasti te države. Kako tu dozvolu nisu dobivali redovito, biskupsko se izbjivanje itekako odražavalo na kvalitetu vjerskoga života i pastoralno djelovanje u takvim župama. Osim navedenih političkih zapreka prelaska granice, pred biskupe su se postavljale druge nepovoljnosti, kao što su ratovi, kuge i razbojništva, što je sve onemogućavalo redovito obavljanje njihovih pastoralnih dužnosti godišnje vizitacije župa i na austrijskome području (DE FRANCESCHI 1964: 356–357; PAVAT 1960: 127).

5.4.3. Stanovništvo, duhovnici i gospodarski temelji Berma

Brojnost žiteljstva Berma prve polovine 17. stoljeća odraz je dramatičnih događaja i stanja koji su pogađali središnju Istru toga vremena: u prvome redu to su Uskočki rat i kuga. Pazinski urbar, iz 1578. godine, donosi podatak da je Beram imao 148 podložnika (BRATULIĆ 1964: 172), s time da se pod pojmom podložnika podrazumijevaju muškarci. Sljedeći nam podatak donosi putopisac Tommasini, koji je zabilježio da je na području Berma najkasnije 1641. godine, kad je zaključio rukopis, bilo oko stotinu duša (TOMMASINI 1837: 421).

¹⁸⁰ Concilium Tridentinum, Sessio XXIV., De reformatione, Capitulum 3.

Drastičan pad broja žitelja potvrđuje i podatak koji donosi u svojoj izjavi vizitatoru beramski župnik Bertolino, koji će reći da mu je poznato da u Bermu ima 63 podložnika 1645. godine (BOTICA; GALOVIĆ; ORBANIĆ 2021: 422). Zamjetan pad broja podložnika, pa time i žitelja u promatranih prvih pedeset godina 17. stoljeća možemo pokušati objasniti pojavom ponajprije ranije spominjanoga Uskočkoga rata (1615. – 1618.) a potom uz klimatske činitelje i vrlo vjerojatno kugom koja je 1631. desetkovala stanovništvo Istre (SCHIAVUZZI 1889: 445–446).¹⁸¹ I Valvasor će zapisati da je Beram bio poprištem ratnih zbivanja u vrijeme Uskočkoga rata kad su ga Mlečani zauzeli i opljačkali, no 1511. grofoviju su oštetili i Turci *pljačkajući, ubijajući i puštošeći* (SUŠIĆ 1970: 70, 81). S razlogom smo skloni pretpostaviti da je u tim neprilikama stradalo i srednjovjekovno rukopisno kulturno blago koje je ovo mjesto zacijelo posjedovalo s obzirom na činjenicu da u Bermu postoji, a tu je vjerojatno i nastalo, nekoliko vrlo vrijednih glagoljskih rukopisa koji su pohranjeni u Ljubljani.

No, tek 1658. godine nailazimo na prve preciznije podatke o dušama Berma. Tako će ovdašnji kapelan izjaviti da u župi Beram ima 320 duša od pričesti i 130 onih koji se još ne pripuštaju pričesti (BOTICA; GALOVIĆ; ORBANIĆ 2021: 423).¹⁸² Dakle, sredinom 17. st. župa Beram je brojala ukupno oko 450 stanovnika nad kojima su duhovno bdjela dva svećenika (BOTICA; GALOVIĆ; ORBANIĆ 2021: 423).¹⁸³ Tako naglo i veliko povećanje broja žitelja Berma u kratkome razdoblju od 1645. do 1658. godine vrlo je izgledno plod naseljavanja novim stanovništvom koje su provodile austrijske vlasti.¹⁸⁴

Kad je riječ o migracijskim kretanjima Beramaca, dosadašnja historiografija ukazala je svega u nekim primjerima na njihovu nazočnost u mjestima venecijanske Istre. Tako temeljem postojanja svega dvaju upisa u pulsku maticu krštenih osoba podrijetlom iz Berma (1622. godine) možemo utvrditi njihov doticaj s tim mletačkim gradom.¹⁸⁵ Druga je veza Berma s Galižanom, također dijelom venecijanskoga prostora krajem 16. i početkom 17. stoljeća, a ona je vidljiva iz sklapanja braka jednoga Beramca s Galižankom te svjedočenja iste muške osobe na drugome vjenčanju (DRANDIĆ 2014: 388). Nazočnost Bera-

¹⁸¹ M. Bertoša pod činitelje depopulacije Istre od 16. do kraja 18. st. ubraja niz elemenata koje obrazlaže; v. BERTOŠA 1986.a: 46–52.

¹⁸² Usp. i MICULIAN 2000: 626, 647–651.

¹⁸³ Usp. i VIZ 1600 – 1781, Knjiga 9, 1658: 143; MICULIAN 2000: 626, 647–651.

¹⁸⁴ Naseljavanja središnje Istre u 16. i 17. st. predstavljena su kronološki u BRATULIĆ 1959: 10–11.

¹⁸⁵ Usp. BERTOŠA 2012.

maca zabilježena je i na području župe Vodnjan u ranome novom vijeku (IVETIĆ 1997: 200). Iako malobrojni, ti povijesno-migracijski podatci sagledani sami za sebe govore nam barem o postojanju stanovite mobilnosti Beramaca tijekom ranonovovjekovnih stoljeća na području Istre.

Promatrajući gospodarski život ove sastavnice Pazinske knežije, beramski je kler dobivao sukladno urbaru iz 1578. godine četvrtinu desetine vina i pšenice te četvrtinu desetine novca koju daju posjednici vinograda koji ne oru (BRATULIĆ 1964: 173). Urbar iz 1597. propisuje podavanja četvrtine desetine i to ulja za potrebe osvjetljavanja Presvetoga Sakramenta u župnoj crkvi (BRATULIĆ 1965: 269). Župnik Milohanić 1603. godine, s obzirom na to da je tada bio jedini duhovnik, ubire plodove za obojicu duhovnika. Na godišnjoj razini prihodi su mu iznosili: 24 spuda žita, 6 ili 8 spuda mješavine (*mistura*) žitarica, 14 spuda vina od četvrtine desetine te ima blagodat 12 dana obrade polja. Od kapela na području župe ubire 8 spuda vina, a u novcu 40 dukata te još nesigurnih 30 dukata. Uz uhodan ritam prihoda župnik posjeduje i lovačkoga psa pasmine hrt s kojim ide u lov, o čemu svjedoči i župan, dok će nekadašnji župan osobno istaknuti da u lov ide zajedno sa župnikom (BOTICA; GALOVIĆ; ORBANIĆ 2021: 426).

Beramski kler nije živio samo od podavanja određenih urbarom, te nedopuštenim lovom koji mu je zacijelo služio i kao rijetka razonoda. Naime, župan Nikola Golobić rekao je da župnik kupuje vino te ga prodaje namalo, čime očevidno ponešto zarađuje. S druge strane mjesni sudac Vinko Braković na biskupovo pitanje bave li se svećenici trgovinom ili nezakonitim poslovima odgovara biranim, suosjećajnim riječima: *daj Bože da imaju dovoljno za živjeti* (BOTICA; GALOVIĆ; ORBANIĆ 2021: 427). Temeljem te izjave postaje izvjesnim da su klerici doslovno preživljavali i u ovoj sredini, a neimaština klerika osjećala se diljem Porečke biskupije.¹⁸⁶ Inače, župnik Milohanić s početka stoljeća uz duhovnu službu vršio je i ulogu javnoga bilježnika sastavljajući dokumente po nalogu župana te izdajući prijepise dokumenata. Tijekom prve polovine 17. st. Milohanić je jedini zabilježen kao notar u ovoj skupini vrela koji si je i na taj način priskrbljivao sredstva za život.

Iz dosad iznesenoga Beram nam se u prvoj polovini 17. st. u gospodarsko-me smislu predstavlja kao župa skromnih materijalnih mogućnosti u kojoj je stanovništvo preživljavalo baveći se agrarnom proizvodnjom, a posljedica je toga da ni tamošnji kler nije bio izuzet od tavorenja, kako nam to neposredno

¹⁸⁶ Biskup Lipomano nije pripustio ređenju svećenike Hrvate jer oni nemaju vlastite imovine ni beneficija, nego žive od milostinje (GRAH 1983.a: 8, 13).

i uvjerljivo svjedoči jedan mjesni sudac (BOTICA; GALOVIĆ; ORBANIĆ 2021: 427).

5.4.4. *Knjižna i jezična kultura beramskih klerika te poduka vjeronauka*

Intelektualna formacija klera bilo je jedno od ključnih pitanja katoličke obnove nakon Tridentskoga koncila. Raširena neobrazovanost dozivala je potrebu sustavnoga pristupa problemu kojemu se nastojalo pristupiti osnivanjem sjemeništa.¹⁸⁷ I zaključci posttridentskih biskupijskih sinoda na primjerice padovanskome prostoru išli su za tim da se podigne razina naobrazbe dijecezanskoga klera upućujući kler na knjižne naslove koje bi trebali posjedovati.¹⁸⁸ Iz zapisnika pastoralnih vizitacija i porečkih biskupa vidljivim postaje nizak stupanj naobrazbe klera i postojanje župnih biblioteka u vidu jednoga do svega nekoliko knjižnih naslova (PAVAT 1960: 101, 133). Osvrnemo li se tako na domenu knjižne kulture, najprije nam se otkriva biskupovo pitanje o količini knjiga koje beramski duhovni pastir ima na raspolaganju. Župnik Martin Milohanić odgovorio je da posjeduje jednu knjigu na talijanskome koju naziva *Bitonto*, pri čemu je zacijelo riječ o jednoj od knjiga Cornelija Mussa (1511. – 1574.), biskupa Bitonta, jednoga od najglasovitijih propovjednika svojega doba na Apeninskome poluotoku. Stoga, imamo razloga pretpostaviti da je primjerak izdanja dopro i do Berma. Iako nam pitanje nije sačuvano, iz odgovora razabiremo da je ono moglo glasiti: koliko knjiga posjeduje na talijanskome jeziku (BOTICA; GALOVIĆ; ORBANIĆ 2021: 428–429). Da je tomu tako, dokazuje biskupovo konstatiranje pri posjetima *ad limna* (1603. i 1606.) da na hrvatskome jeziku nema knjiga za učenje crkvenih disciplina (GRAH 1983: 7). S popriličnim pouzdanjem spremni smo pretpostaviti da je župnik imao i pokoju knjigu na crkvenoslavenskome. Potvrdu toga nalazimo sredinom stoljeća, točnije 1645. godine, kad beramski kapelan Juraj Marot na vizitatorovo pitanje o knjigama koje ima u kući za učenje odgovara da ih ima nekoliko rukom pisanih (BOTICA; GALOVIĆ; ORBANIĆ 2021: 429). Sintagma *rescritti a mano*, tj. rukopisne knjige, neupitno nas navodi na zapis

¹⁸⁷ Concilium Tridentinum, Sessio XXIII, De Reformatione, Capitulum 18. Usp. GRAH 1999: 229–233.

¹⁸⁸ Tako primjerice, padovanski kanonik Nicolò Galiero (1528. – 1595.) u svojem djelu *Istruzione generale* savjetuje župnicima da posjeduju *Bibliju*, *Rimski katekizam*, *Dekrete Tridentskoga koncila*, zaključke dijecezanske sinode, neku *sumu*, pokoji homilijar (DAL SANTO 2016: 349, 354).

koji je nastao točno stotinu godina kasnije, dakle 1745. godine, kad je obavitelj vizitaciju beramske župne crkve, biskup Gaspare Negri (1742. – 1778.), uputivši se u sakristiju, tamo uočio pet glagoljičnih rukopisnih knjiga na pergameni (BOTICA; GALOVIĆ; ORBANIĆ 2021: 429; JELINČIĆ 2010: 150; JELINČIĆ 2007: 210, 213). Očito je riječ o srednjovjekovnim glagoljičnim liturgijskim knjigama koje su pohranjene u *Narodnoj in univerzitetnoj knjižnici* u Ljubljani.¹⁸⁹ Valja istaknuti da biskup, osim glagoljičnih, ne uočava postojanje latinskih rukopisnih knjiga. Biskup Negri kao osoba visoke naobrazbe i višekratno dokazana istančana kulturnoga senzibiliteta¹⁹⁰ naglasio je potrebu za skrbi nad glagoljičnim rukopisnim knjigama i ostavio nam je zapis koji je najstarija potvrda postojanja pozamašne količine glagoljičnih opsežnijih rukopisa u Bermu, a koji su srednjovjekovnoga i vrlo izvjesno domaćega, tj. beramskoga postanka. Taj nas odgovor upućuje da (s oprezom) pretpostavimo da je kapelan učio iz glagoljičnih rukopisa, da je i sam bio glagoljaš i posrednik toga dijela hrvatske kulture budućim klericima.

Iako je bilo uobičajeno da Beram uz župnika ima još jednoga svećenika, to 1603. godine nije bio slučaj. Nadu duhovnomu životu davao je toga nadnevka jedan kandidat za svećenika, žakan, imenom Gašpar Klastić, koji je, kako navodi župnik, počeo učiti čitati talijanski (BOTICA; GALOVIĆ; ORBANIĆ 2021: 430). I taj nas primjer upućuje na promišljanje o odnosu talijanske/venecijanske i hrvatske kulture Berma u osvit ranoga novovjekovlja. Hrvatsko svećenstvo školovalo se samostalno, uz kojega starijeg kolegu, kao što nam to na konkretan način potvrđuje i primjer žakna Klastića. On nije opisan kao student nekoga učilišta. Klastić jednostavno počinje učiti jezik koji u ovoj beramskoj sredini nije bio uobičajen ni udomaćen. Uostalom, o poznavanju talijanskoga jezika među klerom na području Porečke biskupije plastično govori zaključak porečke dijecezanske sinode održane pedesetak godina kasnije:¹⁹¹ .. *u ovoj našoj biskupiji mnogi, gotovo veći dio dušobrižnika, osobito po selima, ne poznaju ne samo latinski nego ni pučki talijanski jezik i jer ispovijest vjere trebaju dati u ispravnom obliku (...), određujemo da se ispovijest prevede u tom obliku na hrvatski jezik.* (PAVAT 1960: 152–153; ŠKUNCA 2014: 117).

¹⁸⁹ Riječ je o rukopisima pod signaturama: Ms 161, Ms 162, Ms 163 i Ms 164. (GOLOB 2010: 195–204; 211–218). Zahvaljujemo gospodinu Marijanu Rupertu iz NUK-a na susretljivosti pri istraživanju.

¹⁹⁰ Usp. LUCCHESI 2006.

¹⁹¹ Riječ je o sinodi iz 1650. godine.

Tek nakon puna četiri desetljeća doprijet će novo biskupovo pitanje oko knjižnoga fonda beramskih klerika. Župnik Bertolino rekao je 1645. godine: *nemam druge knjige doli neke propovjedničke te Nauk Kristov*, što je zapravo *Dottrina di Christo*, katehetsko djelo *Thesoro della dottrina di Christo* autora Giovannija Lorenza Guadagno, teologa iz Napulja, koje je tiskano i u Veneciji 1614. godine, a doživjelo je još niz izdanja tijekom 17. i 18. stoljeća (BOTICA; GALOVIĆ; ORBANIĆ 2021: 431). Činjenica da je naklada iz 1667. posvećena pulskomu biskupu Bernardinu Cornianiju (1664. – 1689.)¹⁹² dodatno podupire pretpostavku da je upravo taj naslov činio skromnu biblioteku župnika Bertolina.

Župa je sukladno Tridentskomu koncilu trebala voditi i evidenciju župljana u matičnim knjigama.¹⁹³ Administrativna pismenost i odgovornost ovdašnjega župnika odražava se u zapisu o postojanju matičnih knjiga u Bermu iz 1639. godine koji kazuje na to da je župnik vodio evidencije u tri knjige.¹⁹⁴ Najstarija je pak sačuvana matična knjiga ove župe ona krštenih te ima upise tek od 1689. godine.¹⁹⁵

Kad je riječ o vjeronauku, intelektualna je razina bila poprilično osnovna. Župnik Milohanić podučava vjerskim istinama puk na jednostavan način te ih uči temeljnim molitvama: *Očenaš*, *Zdravomarija* i *Vjeronanje*, i to čini prema starome običaju Berma oduzimajući i dodajući neke riječi (BOTICA; GALOVIĆ; ORBANIĆ 2021: 432), što je očito, sukladno izvještajima Svetoj Stolici porečkih biskupa, ne samo beramski običaj (GRAH 1983.a: 7). Bivši župan Ivan Aliveroić rekao je za župnika da podučava osnovnim kršćanskim molitvama narod na stari način, a ne kako je zapisano u tisku (BOTICA; GALOVIĆ; ORBANIĆ 2021: 432). Iz te tvrdnje mogli bismo razabrati da je negdašnji župan također bio pismena osoba ili je tu kritiku čuo od nekoga pismenoga. Iako bi to bilo očekivano, u zapisniku nisu zabilježena daljnja biskupova pitanja o tome beramskom običaju, pa tako nemamo sačuvanih detalja o razvoju i konačnome rješenju pitanja što ulazi u sferu pravovjernosti. Skloni smo

¹⁹² O biskupu Cornianiju v. GRAH 2005: 144.

¹⁹³ Na 24. sjednici Tridentskog sabora (11. studenoga 1563.) donesena je odredba kojom se određuje da svi župnici trebaju voditi evidencije o krštenima i vjenčanima u svojoj župi te da ih moraju pazljivo čuvati. Tek je *Rimskim obrednikom* iz 1614. godine Katolička crkva upotpunila spomenutu odredbu Tridentskoga sabora te donijela propis o vođenju matičnih knjiga umrlih (VLAHOV; JELINČIĆ; DOBLANOVIĆ 2008: 13).

¹⁹⁴ VIZ 1600 – 1781, Knjiga 4, 1658: 81v.

¹⁹⁵ Takvo nam stanje očuvanosti onemogućava rekonstruirati popis djelatnih svećenika-krstitelja za ranije razdoblje ove župe. (v. Prilog 2).

pretpostaviti da je biskup, kako mu i priliči po službi, poučio beramski kler ispravnim oblicima tih molitava te ih utvrdio u pravovjernosti katoličkomu vjerskom nauku.¹⁹⁶ Inače, svećenici bi nedjeljom umjesto vjeronauka glasno izgovarali molitve *Očenaš*, *Zdravomariju*, *Vjervanje* i *Deset zapovijedi Božjih* da ih upamte mladi i stariji, kako to posvjedočuje sudac Braković 1645. godine. Tada i župnik Bertolino tvrdi da ne predaje vjeronauk nedjeljama, nego da izgovara te molitve nedjeljom pred pukom. Župan Golobić četiri godine kasnije govori da župnik drži nedjeljom vjeronauk bez navođenja detalja o sadržaju tih vjerskih pouka. Iz napisanoga proizlazi da je vjerska naobrazba beramskoga puka bila svedena na poznavanje temeljnih kršćanskih molitava, a kler koji je bio izrazito slabe, izvaninstitucijske naobrazbe nije bio kadar pružiti više od onoga što i sam posjeduje (BOTICA; GALOVIĆ; ORBANIĆ 2021: 432). Radi usporedbe valja napomenuti da se primjerice i na području Francuske tek oko 1660. godine započinje sa župnim podučavanjem vjeronauka, a krajem stoljeća ta će praksa biti općeprihvaćena (BRAIDO 1982: 114).

5.4.5. *Beramske crkve, oltari i bratovštine*

Na području župe Beram 1603. godine bilo je uz župnu crkvu sv. Martina još devet crkava, tj. ukupno deset crkava u kojima se slavila Euharistija. Te je godine biskup najprije, kako je to i inače bio slučaj, ušao u župnu crkvu sv. Martina u Bermu, a potom je posjetio ostale crkve ove župe. Među brojnim bilješkama zamjećujemo onu koja odražava prelatov osjećaj za estetiku, a to je da se poprave freske unutar dobro nam poznate crkve sv. Marije, što je ostalo zabilježeno riječima: *Neka se pobrišu smiješne slike pijetlova i kokoši*. Za crkvu posvećenu sv. Jurju naloženo je da se odbace dva pobočna oltara bez navođenja imena njihovih patrona. Iz konteksta je očito, iako nije zabilježeno ništa više od same naredbe, da je ta odredba potaknuta nepostojanjem prihoda koji bi uzdržavali te oltare, što je posredni pokazatelj slaboga imovinskog stanja župe u cjelini. Osim crkve sv. Marije i sv. Jurja ostale bogomolje beramske župe bile su sljedeće: crkve sv. Katarine, sv. Ivana Krstitelja, sv. Jakova, Presvetoga Trojstva, Duha Svetoga, sv. Elene i sv. Andrije. Unutar župne crkve tada se uz glavni oltar nalazilo još pet oltara koji su ostali do kraja sredine stoljeća: sv. Mihovila, Svih Svetih, sv. Antuna, sv. Grgura i sv. Roka. Iz vizure društvene povijesti izdvojiti ćemo podatak o klupama uokolo glavne mjesne crkve. Ta zabilješka nije jedina, još je nalazimo uz sve crkve iste 1603. godine

¹⁹⁶ »Biskup nastoji da to isprave.« (GRAH 1983.a: 7).

osim one posvećene sv. Ivanu Krstitelju (BOTICA; GALOVIĆ; ORBANIĆ 2021: 433–434). Zacijelo su klupe trebale poslužiti za odmor župljanima udaljenijih sela prije početka mise jer unutar same crkve nije bilo mjesta za sjedenje, što zaključujemo i po tome jer se ona nigdje ne spominju unutar crkva.¹⁹⁷

Juspatronat (*ius patronatus*) kao poseban crkveno-pravni institut o skrbi nad određenom crkvom ili oltarom¹⁹⁸ rijetko se pojavljuje u sredinama oskudne ekonomije poput Berma. No, bilo je juspatronata i u Bermu. Jedna je od takvih crkva ona sv. Katarine, koja se prvi put spominje 1603., a da je pod juspatronatom kazuje nam kanonska vizitacija iz 1635. godine. Vizitacije nam otkrivaju da je riječ o crkvi čiji su nositelji prava juspatronata bili beramski župani.

U Bermu je postojao još jedan juspatronat i to nad oltarom sv. Antuna u župnoj crkvi čije pravo juspatronata niz godina nosi Ivan Milohanić. Prezime ‘Milohanić’ poznato je od početka stoljeća kad je osoba toga prezimena bila mjesni župnik, što sve možda upućuje na uspostavljanje svojevrsne ruralne društvene elite u krugu jedne obitelji unutar beramske župe. Budući da se juspatronat u beramskoj župi ostvarivao samo na jednoj crkvi i jednome oltaru, taj nam podatak kazuje o razmjernome siromaštvu te kršćanske zajednice, tj. nepostojanju imućnijih obitelji koje bi se bile kadre nositi s osobnim materijalnim izdatcima oko crkvenih objekata (BOTICA; GALOVIĆ; ORBANIĆ 2021: 434–435).

Bratovštinske zajednice sastavnica su beramskoga svijeta i u srednjemu vijeku – dovoljno je spomenuti bratovštinsku crkvu sv. Marije na Škrilinah – i početkom ranoga novovjekovlja. Bratimi su svojim zalaganjem i marom doprinijeli izgradnji i održavanju najvećega dijela materijalne crkvene infrastrukture, što je vidljivo iz zapisnika pastoralnih vizitacija. Njihova se važnost ogleda u tome što su se za većinu oltara i crkava skrbile upravo bratovštine. Bratovštine, međutim, tijekom cijele prve polovine 17. st. imaju jedan trajan problem. Naime, mnogi su bratimi uočeni kao dužnici već za prve vizitacije iz 1603. godine te se bratovštinska sredstva troše na plaćanje radnika te na

¹⁹⁷ Klupe se unutar crkava uvode od kasnoga srednjeg vijeka. U 16. st. osobita su značajka protestantskih sredina, u kojima se dugo propovijedalo, pa je potreba za sjedenjem bila veća. S vremenom se i unutar katoličanstva, kroz katoličku obnovu, također uvode mjesta za sjedenje (SCHLOEDER 1998: 134–135). Poglavitito to u privatnim kapelama čine imućnije obitelji. One si u pojedinim crkvama također »rezerviraju« mjesta za sjedenje. Tako imamo primjer iz 1544. godine da donna Maria Costanza ostavlja Eufemiji, udovici Benhija Verbanicha, svoje mjesto za sjedenje u porečkoj katedrali (ORBANIĆ 2007: 85).

¹⁹⁸ O juspatronatu u srednjovjekovnoj Dalmaciji v. NERALIĆ 2007: 111–129.

zajedničke objede. Prema svjedočenju beramskoga župana Nikole Golobića te je 1603. godine mjesto brojalo osam bratovština. I bivši župan Ivan Aliveroić tada je ustvrdio da su bratovštine pritisnute dugovima.

Stanje se s bratovštinama prema svjedočenju župana Zvaneta Marinčića 1645. godine popravilo jer nema mnogo dužnika, a njihov je ukupni dug manji od 30 dukata. Povezano s dugovanjima, Katarina, supruga mjesnoga župana, oporučno je ostavila brojne pobožne legate nekim bratovštinama, što, međutim, nije izvršeno tako da biskup Ruggero Tritonio (1633. – 1644.)¹⁹⁹ 1639. godine nalaže zasebnim dukalom (*ducale*) beramskomu županu Matiji Sorge-ru da to učini (BOTICA; GALOVIĆ; ORBANIĆ 2021: 435–437).

6. ZAKLJUČNI OSVRT

Iz svega iznesenoga i ovdje predočenoga lako je složiti se da je proučavanje povijesti Berma nemoguće bez inter-multidisciplinarnoga pristupa u polju i povijesti, i povijesti umjetnosti, i filologije i jezikoslovlja,²⁰⁰ i etnologije, ali i arheologije, povijesne geografije s kartografijom itd. Arhivski su izvori o Bermu u srednjemu vijeku oskudni, ali ih djelomično nadomještaju epigrafski i kartografski spomenici. Kad se uzmu u obzir povijesne okolnosti, možemo reći da se malo toga sačuvalo i da je raspršeno na različite strane. Međutim,

¹⁹⁹ O biskupu Tritoniju v. GRAH 1983.a: 14–17 i tamo navedenu literaturu.

²⁰⁰ Ovdje nam se čini više nego uputnom napomena Borisa Kuzmića koja, iako izrečena u kontekstu istraživanja jezika *Veprinačkoga zakona* iz 1507., podjednako vrijedi i za beramske glagoljične rukopise i natpise: »Vrijednost istraživanja jezika Vpz (= Veprinačkog zakona, op. T. G.), a i drugih hrvatskih pravnih tekstova od 13. do polovice 18. stoljeća, čini se iznimno važnim zadatkom u našoj kroatistici ne samo kao pojedinačan prinos nastajanju povijesne gramatike hrvatskoga jezika nego i zato što su pravni tekstovi odvajkada najvjernije zrcalili izvorno stanje hrvatskih idioma (...). Oko prosudbe jezika Vpz valja biti oprezan iz nekoliko razloga: veprinački mjesni govor pripada ekavskim istočnoistarskim sjevernočakavskim govorima, što je posve razvidno iz same morfonološke analize Vpz, ali to nas može zavesti na krivi put ako bismo stavili znak jednakosti između jezika Vpz i ondašnjega veprinačkoga govora zato što su prepisivači (o kojima gotovo ništa ne znamo) mogli prepisati osnovni glagoljički tekst unoseći pritom značajke svojega zavičajnoga idioma (koji možda ne čini dio istarske regije), kao i literarne nanose (pod utjecajem crkvenoslavenske i ine književne tradicije), a s druge pak strane vjerojatno su nastojali ispravljati izvornik na onim mjestima za koja su smatrali da je to potrebno radi lakšega razumijevanja pravnoga teksta; nadalje, jezičnu osnovicu Vpz svakako čini veprinački govor 16. st. ali on je književno stiliziran što u konačnici rezultira jednostavnošću i lapidarnošću jezičnoga izraza« (KUZMIĆ; BERTOŠA 2007: 8).

u nadolazećim desetljećima taj broj vrela raste, a pridružuju im se narativni i drugi izvori. Sve nam to ipak daje novo svjetlo na političke i crkvene, društveno-gospodarske, a napose kulturne prilike u Bermu kao mjestu – dok je glagoljaštvo bilo u svojem zenitu, tj. »zlatnome dobu« – na kojemu su se sigurno čuvali, a možda su u njemu i nastali pojedini glagoljični rukopisi koji se povezuju s tamošnjom Župom sv. Martina.

Pored ranije spomenutih historiografskih monografija i priloga o Bermu (BULLETIN *1977 i LABINJANIN 2003 i dr.) vrlo je korisna za istarsku povijest deskriptivna bibliografija (PSI I–IV) koja je priređena u okviru Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti – Zavoda za povijesne i društvene znanosti Rijeka i Zavoda za povijesne znanosti Zagreb te je izdana kao rukopis za unutarnju uporabu (1977., 1978., 1979., 1981.). Takva nastojanja trebalo bi svakako nastaviti.²⁰¹ U tome pogledu vrlo su vrijedni katalogi i monografije Arheološkoga muzeja Istre u Puli (BRADARA; KRNJAK 2016; BRADARA 2017.a; BRADARA 2017.b). Ovdje se svakako trebaju spomenuti i nastojanja Gradskoga muzeja Pazin, koji je u dva navrata organizirao izložbe i objavio popratne kataloge koji izravno ili neizravno tematiziraju i Beram. Tako je 1997. postavljena izložba *Pazinski kaštel i bune kmetova u XV. i XVI. stoljeću*, a 2014. *Pazin – Pisino. Kašteli i komuni / Castelli e comuni / Castles and communities*.²⁰²

Ranonovovjekovni dio beramske povijesti historiografski je razmjerno skromno obrađivan. Miroslav i Slaven Bertoša najviše su pisali o ovome mjestu u središnjoj Istri. Ostali se povjesničari Berma promatranoga vremenskog okvira uglavnom tek dotiču. Arhivska vrela Berma za razdoblje ranoga novovjekovlja razmjerno su oskudna. Svode se u najvećoj mjeri na zapisnike vizitacijskih pohoda porečkih biskupa te na matične knjige te župe. Sedamnaestostoljetnim horografima Beram je bio zanimljiv topos i zbog toga su nam ostavili neka korisna svjedočanstva.

Kako je najnovija povijesna znanost pokazala tijekom prve polovine 17. stoljeća beramsku Župu sv. Martina pastoralno su služili župnik i jedan kapelan. Njihov je materijalni život mjesni sudac sredinom 17. st. ocijenio sugestivnom lapidarnošću: *daj Bože da imaju dovoljno za živjeti*. Dakle, Beram nam se u prvoj polovini 17. st. u gospodarskome smislu predstavlja kao mjesto i župa skromnih materijalnih mogućnosti u kojoj je stanovništvo preživljavalo baveći se agrarnom proizvodnjom, a kao posljedica toga ni tamošnji

²⁰¹ Usp. i ORBANIĆ 2000.

²⁰² Usp. IVETIĆ; ŠERCER 1997; RIMANIĆ 2014: (o Bermu) 29–32, 55.

kler nije bio izuzet od tavorenja, kako nam to neposredno i uvjerljivo svjedoči mjesni sudac.

Osvrnemo li se u ovome zaključnom dijelu tek na segment kulture povijesti, valja napisati da je glagoljaštvo nekoć, tijekom srednjovjekovnih stoljeća, bilo živo tkivo beramskoga duhovno-vjerskog organizma i kičma njegove kulturne biti. U ranonovovjekovlju će tek prežitici u vidu nekoć korištenih, a tada starih, trošnih liturgijskih rukopisnih glagoljaških knjiga podsjećati na njegova negda plodna vremena. Glagoljaška kultura u ranonovovjekovnim vrelima pojavljuje se tek sporadično. U promatranim zapisima biskupskih opoda beramske župe ima svega jedna bilješka u kojoj se spominju rukopisne knjige tijekom prve polovine 17. stoljeća. Važan je tu, međutim, detalj koji govori da iz njih župnikov kapelan uči. Ako smatramo dovoljno razložnom pretpostavku da su te rukopisne knjige one glagoljaške koje su danas pohranjene u *Narodnoj in univerzitetnoj knjižnici* u Ljubljani (*Zbirka rokopisov, redkih in starih tiskov Narodne in univerzitetne knjižnice*), onda možemo zaključiti da je glagoljaštvo u Bemu preživjelo i 17. st. zahvaljujući učenju novih žakana te je to bila usporedna kulturna pojava koju će sve više istiskivati ona latinska i talijanska. Drugoga navoda o glagoljaštvu ni hrvatskome jeziku u liturgiji u ovome vremenskom razdoblju za Beram nemamo. Ta još je Fučić ustvrdio da je 17. stoljeće vrijeme povlačenja korištenja glagoljicom.²⁰³ S obzirom na to da druga pisana vrela nisu sačuvana, temeljem ovoga podatka ne možemo govoriti o postojanju jakoga glagoljaškog središta tijekom prve polovine 17. stoljeća u Bermu. Glagoljica se zacijelo upotrebljavala i tada, no u odnosu na ranija razdoblja bila je ipak marginalna kulturna činjenica dovoljno čvrsta i žilava da iz beramske sredine i danas baštinimo čak četiri rukopisne glagoljične knjige.

ARHIVSKI IZVORI

VIZ 1600 – 1781 = Republika Hrvatska, Biskupijski arhiv u Poreču, Biskupija Poreč, Vizitacije, 1600. – 1781.

HR-DAPA-12.a = Republika Hrvatska, Državni arhiv u Pazinu, HR-DAPA-12 Pazinska knežija (Fond Pazinska grofovija, sign. T – 2: Graffschaft Mitterburg; Contea di Pisino / Urbar Pazinske grofovije, sv. 1.)

HR-DAPA-12.b = Republika Hrvatska, Državni arhiv u Pazinu, HR-DAPA-12 Pazinska knežija, 2.2.3.6. Fasija o Pazinskoj grofoviji predstavljena u Ljubljani, 28. V. 1749.

²⁰³ FUČIĆ 1981: 141.

- HR-DAPA-861/1.2 = Republika Hrvatska, Državni arhiv u Pazinu, HR-DAPA-861/1.2 Digitalni preslici matičnih knjiga koji se čuvaju u župnim arhivima Porečke i pulske biskupije i matičnim uredima na području Istarske županije. Matična knjiga krštenih Beram 1689 – 1770: mapa ZM34K – 483, DVD 59
- DTCM = Republika Italija, Biskupijski arhiv u Trstu, Diocesi di Trieste, Carteggio miscellaneo, 1406. – 1843.
- SI AS 174/27/53 = Republika Slovenija, Arhiv Republike Slovenije, SI AS 174 Terezijan-ski kataster za Kranjsko, 1747. – 1805., kutija 27, fasc. 53.
- AAV 621 = Vatikan, Archivio Apostolico Vaticano (AAV), Congr. Concilio, Relat. Dioec. 621 A–B.
- NSK GZGH75 = Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu (NSK), Grafička zbirka / Zbirka stranih crteža i grafika, sign. *GZGH 1975 ritt 1*.

TISKOM OBJAVLJENI IZVORI I LITERATURA

- ALBERI, D. 2001. *Istria: storia, arte, cultura*. Trieste: Lint.
- BALDAŠ, V. 2003. Beram – demografska obilježja. G. Labinjanin (ur.). *Beram u prošlosti. Zbornik 26. stručno-znanstvenog skupa Pazinski memorijal (Beram, 29. rujna 2000)*. Pazin: Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre, 311–332.
- BALOG, Z. 2005. *Roč u srednjem vijeku. Roč i Roščina od kasne antike do Uskočkih ratova*. Račice: Repräsent.
- BANIĆ, J. 2014. Teme iz istarskog srednjovjekovlja u djelima Nade Klaić. T. Galović, D. Agičić (ur.). *Nada Klaić i njezin znanstveni i nastavni doprinos razvoju historiografije: Zbornik radova sa znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanog u Zagrebu 29.–30. studenog 2013. godine*. Zagreb: Hrvatski nacionalni odbor za povijesne znanosti – Društvo za hrvatsku povijesnicu – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 449–464.
- BEKIĆ, L. 2016. *Rani srednji vijek između Panonije i Jadrana. Ranoslavenski keramički i ostali arheološki nalazi od 6. do 8. stoljeća / The Early Medieval Between Pannonia and the Adriatic. Early Slavic Ceramic and Other Archaeological Finds From the Sixth to Eighth Century*. Pula: Arheološki muzej Istre.
- BENUSSI, B. 1997. [1924]. *L'Istria nei suoi due millenni di storia*. G. Cuscito (prir.). Fiume – Trieste – Venezia – Rovigno: Unione italiana – Università popolare di Trieste – Consiglio regionale del Veneto – Centro di ricerche storiche.
- BENUSSI, B. 2004. [1897]. *Nel medio evo. Pagine di storia istriana. Tom I–II*. E. Ivetic, G. Radossi (prir.). Rovigno – Trieste: Unione italiana – Università popolare di Trieste.
- BERTOŠA, M. 1977. Osvrt na etničke i demografske prilike u Istri u XV. i XVI. stoljeću. *Bulletin Razreda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, III. serija 1*: 89–99.
- BERTOŠA, M. 1978. *Istarsko vrijeme prošlo*. Pula: Glas Istre – Čakavski sabor.

- BERTOŠA, M. 1981. Društvene strukture u Istri 16–18 stoljeća. M. Gross (ur.). *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 127–152.
- BERTOŠA, M. 1985. *Etos i etnos zavičaja*. Pula – Rijeka: Čakavski sabor Pula – Istarska naklada – Otokar Keršovani – Edit Rijeka – Centro di ricerche storiche Rovinj.
- BERTOŠA, M. 1986.a. *Mletačka Istra u XVI i XVII stoljeću, I. Kolonizacija (teme i problemi)*. Pula: Istarska naklada.
- BERTOŠA, M. 1986.b. *Mletačka Istra u XVI i XVII stoljeću, II. Društvene strukture, populacija, gospodarstvo*. Pula: Istarska naklada.
- BERTOŠA, M. 1991. Biskupske vizitacije kao izvor za društvenu povijest Poreštine u XVII. stoljeću. *Vjesnik istarskog arhiva 1*: 75–84.
- BERTOŠA, M. 2002. *Izazovi povijesnog zanata. Lokalna povijest i sveopći modeli*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- BERTOŠA, M. 2003.a. *Istra, Jadran, Sredozemlje. Identiteti i imaginariji. Feljtoni, elzeviri, kolumne*. Zagreb – Dubrovnik: Durieux – Dubrovnik University Press.
- BERTOŠA, M. 2003.b. Istra od 6. do 10. stoljeća. F. Šanjek (ur.). *Povijest Hrvata. Srednji vijek*. Zagreb: Školska knjiga, 115–134.
- BERTOŠA, M. 2003.c. Istra od 12. do 15. stoljeća. F. Šanjek (ur.). *Povijest Hrvata. Srednji vijek*. Zagreb: Školska knjiga, 371–376.
- BERTOŠA, M. 2011. *Doba nasilja, doba straha. Vojnici-pljačkaši, seljaci-razbojnici i doseljenici-nasilnici u Istri XVII. i XVIII. stoljeća*. Zagreb: Durieux.
- BERTOŠA, M.; S. BERTOŠA, 2005. Tommasini, Giacomo Filippo (Jacobus Philippus Tomasinus), svećenik i znanstvenik (Padova, 1595 – Venecija, 1655). M. Bertoša, R. Matijašić (ur.). *Istarska enciklopedija*. Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 810.
- BERTOŠA, S. 2002. *Život i smrt u Puli. Starosjeditelji i doseljenici od XVII. do XIX. stoljeća*. Pazin: Skupština Udruga Matice hrvatske Istarske županije.
- BERTOŠA, S. 2003. Beram od XVII. do XIX. stoljeća. G. Labinjanin (ur.). *Beram u prošlosti. Zbornik 26. stručno-znanstvenog skupa Pazinski memorijal (Beram, 29. rujna 2000)*. Pazin: Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre, 43–54.
- BERTOŠA, S. 2005.a. *Rašpor i Rašporski kapetanat. Povijesni pregled*. Pazin: Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre.
- BERTOŠA, S. 2005.b. Mletačka Istra u 16. stoljeću. M. Valentić, L. Čoralić (gl. ur.). *Povijest Hrvata. Druga knjiga: Od kraja 15. st. do kraja Prvoga svjetskog rata*. Zagreb: Školska knjiga, 57–63.
- BERTOŠA, S. 2005.c. Istra i Rijeka pod Habsburgovcima u 16. stoljeću. M. Valentić, L. Čoralić (gl. ur.). *Povijest Hrvata. Druga knjiga: Od kraja 15. st. do kraja Prvoga svjetskog rata*. Zagreb: Školska knjiga, 63–66.
- BERTOŠA, S. 2005.d. Pazinska knežija. M. Bertoša, R. Matijašić (ur.). *Istarska enciklopedija*. Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, s. v.
- BERTOŠA, S. 2005.e. Olmo, Fortunato D., svećenik benediktinac (? – Venecija, 1648). M. Bertoša, R. Matijašić (ur.). *Istarska enciklopedija*. Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, s. v.

- BERTOŠA, S. 2005.f. Petronio, Prospero, tršćanski horograf i liječnik (? , 1608 – ?, 1688). M. Bertoša, R. Matijašić (ur.). *Istarska enciklopedija*. Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, s. v.
- BERTOŠA, S. 2009. Mletačka Pula i Pazinska knežija: primjeri migracijskih kretanja u XVII., XVIII. i XIX. stoljeću. J. Šiklič (ur.). *Pazinski memorijal 26–27*, 131–203.
- BERTOŠA, S. 2011. *Osebužno mjesto austrijske Istre. Lupoglavski kraj u srednjem i novom vijeku*. Zagreb: Srednja Europa.
- BERTOŠA, S. 2012. *Migracije prema Puli: primjer austrijske Istre u novom vijeku*. Pazin: Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre – Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – Državni arhiv u Pazinu.
- BEUC, I. 1985. *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Pravnopovijesne studije*. Zagreb: Pravni fakultet Zagreb – Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom.
- BIDOVEC, M. 2008. *Raccontare la Slovenia. Narratività ed echi della cultura popolare in Die Ehre Dess Hertzogthums Crain di J. W. Valvasor*. Firenze: Firenze University Press.
- BISTROVIĆ, Ž. 2017. *Kastavska slikarska škola – problemi geneze i stila* (doktorski rad u strojopisu). Zadar: Sveučilište u Zadru.
- BOTICA, I. 2018. Naknadni zapisi u prvom dijelu *Drugoga beramskog brevijara*. M. Mihaljević (prir.). *Drugi beramski brevijar. Hrvatskoglagoljski rukopis 15. stoljeća*. 1 dio, sv. 2: transliteracija. V. Badurina Stipčević i dr. (trans.). Zagreb: Staroslavenski institut – Znanstveni centar izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo, 9–11.
- BOTICA, I. 2019. Naknadni zapisi u drugom dijelu *Drugoga beramskog brevijara*. M. Mihaljević (prir.). *Drugi beramski brevijar. Hrvatskoglagoljski rukopis 15. stoljeća*. 2. dio, sv. 2: transliteracija. V. Badurina Stipčević i dr. (trans.). Zagreb: Staroslavenski institut – Znanstveni centar izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo, 9–11.
- BOTICA, I.; T. GALOVIĆ; E. ORBANIĆ. 2021. Beram, župa Pazinskoga vikarijata u Porečkoj biskupiji te kômun i Städtl Pazinske knežije u Habsburškome carstvu do sredine 17. stoljeća. M. Mihaljević, A. Radošević (ur.). *Studije o Drugome beramskom brevijaru*. Zagreb: Staroslavenski institut, 379–455.
- BRADARA, T. (ur.). 2017.a. *Mletačko-austrijska granica u Istri / Il confine veneto-austriaco in Istria*. Pula: Arheološki muzej Istre.
- BRADARA, T. (ur.). 2017.b. *Istra u novom vijeku / Istria in the Modern Period*. Pula: Arheološki muzej Istre.
- BRADARA, T.; KRNJAK, O. 2016. *Temporis signa. Arheološka svjedočanstva istarskog novovjekovlja / Testimonianze archeologiche dell'età moderna in Istria / Archaeological Evidence of the Istrian Modern Era*. Pula: Arheološki muzej Istre.
- BRAIDO, P. 1982. *Momenti di storia della catechesi e del catechismo di Trento al Concilio Vaticano I*. Roma: Università pontificia Salesiana.
- BRATULIĆ, J. 1970. Glagoljica u srednjoj Istri. *Istarski mozaik 8/5*: 68–72.
- BRATULIĆ, J. 1971. Povijesne odrednice istarskog glagolizma. *Slovo 21*: 333–346.
- BRATULIĆ, J. 1977. Kultura pismenosti u Istri u doba nastanka Beramskih fresaka. *Bulletin Razreda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, III. serija 1*: 109–116.

- BRATULIĆ, J. 1978. *Istarski razvod. Studija i tekst*. Pula: Čakavski sabor.
- BRATULIĆ, J. 1994. Pregled glagoljskih dokumenata s područja Pazinštine. *Vjesnik istarskog arhiva* 2–3: 311–315.
- BRATULIĆ, J. 2003. Glagoljska baština u Bermu. G. Labinjanin (ur.). *Beram u prošlosti. Zbornik 26. stručno-znanstvenog skupa Pazinski memorijal (Beram, 29. rujna 2000)*. Pazin: Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre, 55–70.
- BRATULIĆ, J. 2009. Valvasor o Istri i Hrvatskoj. *Hrvatska revija* 9/4: 90–95.
- BRATULIĆ, V. 1954. *Pregled povijesti Istre*. Rijeka: Otokar Keršovani.
- BRATULIĆ, V. 1956. O vremenskom kontinuitetu naseljenosti Slavena u srednjoj Istri. Neki prilozi i tumačenja. *Jadranski zbornik 1*: 99–118.
- BRATULIĆ, V. 1959. *Rovinjsko selo*. Zagreb: Jadranski institut JAZU.
- BRATULIĆ, V. 1964. Urbari pazinskog feuda (XVI stoljeća). *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* 8–9: 139–204.
- BRATULIĆ, V. 1965. Urbari pazinskog feuda (XVI stoljeća) (Nastavak). *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* 10: 245–290.
- BRATULIĆ, V. 1969. Funkcije župana u općinskim zajednicama na području Pazinske grofovije (XV – XVII stoljeća). *Jadranski zbornik* 7: 147–160.
- BUDAK, N. 2018. *Hrvatska povijest od 550. do 1100*. Zagreb: Leykam international.
- BULLETIN *1977 = *Bulletin Razreda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, III. serija 1. *1977*.
- BURŠIĆ, I. (prir.). 2013. *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011: Stanovništvo prema spolu i starosti. (Statistička izvješća, 1468)*. Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. URL: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2012/SI-1468.pdf (7. 6. 2021.)
- BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, K. 2003. Iz najstarije prošlosti Berma. G. Labinjanin (ur.). *Beram u prošlosti. Zbornik 26. stručno-znanstvenog skupa Pazinski memorijal (Beram, 29. rujna 2000)*. Pazin: Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre, 19–32.
- BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, K. 2007. *Gradine Istre. Povijest prije povijesti*. Pula: Zavičajna naklada »Žakan Juri« – Arheološki muzej Istre.
- BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, K. 2008. *Gradinska naselja. Gradine Istre u vremenu i prostoru*. Zagreb: Leykam international.
- CDI = KANDLER, P. (prir.). 1986. *Codice Diplomatico Istriano. Vol. I (50 – 1194). Vol. II (1200 – 1299). Vol. III (1300 – 1399). Vol. IV (1400. – 1499). Vol. V (1500 – 1526). (Faksimili pretisak izdanja – Trieste: Tipografia del Lloyd Austriaco, 1862. – 1865.)*. Trieste: Riva.
- CERKOVNIK, G. 2014. Ilustracije v *Slavi vojvodine Kranjske* med dokumentom in umetnino. J. Weiss (ur.). *Studia Valvasoriana. Zbornik spremnih študij ob prvem integralnem prevodu Die Ehre Deß Hertzogthums Crain v slovenski jezik*. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 309–355.
- CNI 1945 = *Cadastre National de l'Istrie d'après le Recensement du 1er Octobre 1945. Index patronimique, Supplement au Cadastre National de l'Istrie d'après le Recensement du 1er Octobre 1945. 2 vol.* 1946. J. Roglić, R. Maixner, L. Čermelj, M. Gržetić, I. Pucić (eds.). Sušak: Institut Adriatique.

- CRKVA UI 1999 = *Crkva u Istri. Osobe, mjesta i drugi podaci Porečke i Pulske biskupije (stanje 1. lipnja 1998.)*. 3. dopunjeno izdanje. M. Bartolić i I. Grah (prir.). Pazin – Poreč: IKD Juraj Dobrila – »Josip Turčinović« – Biskupski ordinarijat, 1999.
- CRKVA UI 2017 = *Crkva u Istri. Osobe, mjesta i drugi podatci Porečke i Pulske biskupije*. 4. dopunjeno izdanje. I. Grah i dr. (prir.). Poreč – Pazin: Biskupija Porečka i Pulska – »Josip Turčinović«, 2017.
- CRLJENKO, I. 2009. Kopic, Petar (Coppo, Copus, Kop; Pietro, Petrus), kartograf i geograf (Venecija, 1469. ili 1470 — Izola, 1555. ili 1556). T. Macan (ur.). *Hrvatski biografski leksikon*. Sv. 7. Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 592–593.
- CUSCITO, G. 2017. *Trieste. Diocesi di frontiera. Storia e storiografia*. Trieste: Editreg.
- ČEČ, D.; D. DAROVEC, 2009. Značenje seoskih utvrda uz mletačko-habsburšku granicu u ranom novom vijeku. *Povijesni prilozi 28/37*: 217–245.
- ČRNJA, Z. 1978. *Kulturna povijest Hrvatske 2. Eseji i panorame*. Rijeka: »Otokar Keršovani«.
- ČUPKOVIĆ, G. 2013. Tipovi uvredljivih iskaza s beramskih glagoljskih grafita. *Fluminensia 25/2*: 123–141.
- ĆUTIĆ GORUP, M. 2012. *Protestantizam u Pazinskoj knežiji: odjeci ili pokret?* (doktorski rad u strojopisu). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- DAL SANTO, S. 2016. *Il clero nella diocesi di Padova attraverso le visite pastorali post-tridentine (1563–1594)*. Tom. I. Padova: Istituto per la storia ecclesiastica padovana.
- DAROVEC, D. ²1997. *Pregled istarske povijesti*. G. Filipi (prev.). Pula: C.A.S.H. [Prijevod sa slovenskoga djela: Darovec, D. 1992. *Pregled zgodovine Istre*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko].
- DE FRANCESCHI, C. 1964. *Storia documentata della Contea di Pisino*. Vol. I–II. Venezia: Società Istriana di Archeologia e Storia Patria.
- DOMETI 1993 = *Dometi 26(1–2)*. 1993.
- DOROGHY, Z.; F. MESESNEL. 1941. Beram. M. Ujević (ur.). *Hrvatska enciklopedija – Encyclopaedia Croatica*, sv. II. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 408–410.
- DRANDIĆ, M. 2014. I registri parrochiali di Gallesano: annalisi del più antico manoscritto (parte seconda). *Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno 44*: 367–414.
- DREMPETIĆ, J. 1997. *Revitalizacija naselja središnje Istre s posebnim osvrtom na tri naselja koja gravitiraju Pazinu: Beram, Lindar i Zarečje* (magistarski rad u strojopisu). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- DREMPETIĆ, J. 2003. Beram – razvoj naselja. G. Labinjanin (ur.). *Beram u prošlosti. Zbornik 26. stručno-znanstvenog skupa Pazinski memorijal (Beram, 29. rujna 2000)*. Pazin: Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre, 177–208.
- DUKOVSKI, D. 2004. *Istra. Kratka povijest dugoga trajanja (od prvih naseobina do danas)*. Pula: Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika.
- DÜMMLER, E. 1856. Über die älteste Geschichte der Slaven in Dalmatien (549–928), *Sitzungsberichte. Philosophisch-Historische Klasse der (Kaiserlichen) Akademie der Wissenschaften 20/8*: 1–81 [353–430].

- DÜMMLER, E. 1871. *Gesta Berengarii imperatoris. Beiträge zur Geschichte Italiens im Anfange des zehnten Jahrhunderts*. Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhau-
ses.
- DÜRRIGL, M.-A. 2011. Crkva sv. Marije u Bermu – etičko i retoričko »čitanje« fresaka. T. Galović (prir.). »Az grišni diak Branko pridivkom Fučić«. *Radovi međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920. – 1999.)*. Malinska – Rijeka – Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Institut za povijest umjetnosti – Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Staroslavenski institut – Sveučilišna knjižnica Rijeka – Općina Malinska-Dubašnica, 355–364.
- EKL, V. 1960. Beramski reljef. *Bulletin Instituta za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 8/2–3: 151–156.
- FABJANOVIĆ, Đ. 2005. Beram. M. Bertoša, R. Matijašić (ur.). *Istarska enciklopedija*. Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, s. v.
- FELLER, L. 2010. L'exercice du pouvoir par Bérenger Ier, roi d'Italie (888–915) et empereur (915–924). *Médiévaleus, Textes, Histoire* 58: 129–149.
- FERENČAK, I. 2019. Nova zapažanja o iluminatorskome opusu skriptorija Bartola iz Krbave. *Ars Adriatica* 9: 61–74.
- FOSCAN, L. 1992. *I castelli medievali dell'Istria*. Trieste: Italo Svevo.
- FUČIĆ, B. 1952. Knjiga za nepismene: tri zidne slike u Bermu. *Istarska Danica – koledar za prostu godinu 1953*: 101–107.
- FUČIĆ, B. 1958. Meštri u Bermu. *Bulletin Instituta za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 6/2: 115–118.
- FUČIĆ, B. 1974. Beramska kavalkada. *Kalendar 1975. Matice iseljenika Hrvatske*: 80–83.
- FUČIĆ, B. 1975. Knjigoveža – glagoljaš pop Grgur Kraljić iz Senja (1497. – 1502.). *Senjski zbornik* 6: 55–69.
- FUČIĆ, B. 1977. Atribucije oko majstora Vincenta iz Kastva. *Bulletin Razreda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, III. serija* 1: 37–45.
- FUČIĆ, B. 1982. *Glagoljski natpisi*. (Djela JAZU, knj. 57). Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- FUČIĆ, B. 1986. Starinski Beram. *Istarska Danica* 1987: 76–82.
- FUČIĆ, B. 1992. *Vincent iz Kastva*. Zagreb – Pazin: Kršćanska sadašnjost – Istarsko književno društvo »Juraj Dobrila«.
- FUČIĆ, B. 2006. *Iz istarske spomeničke baštine. Svezak I*. J. Bratulić (prir.). Zagreb: Matica hrvatska.
- FUČIĆ, B. 2007. *Iz istarske spomeničke baštine. Svezak II*. J. Bratulić (prir.). Zagreb: Matica hrvatska.
- FUČIĆ, B. 2013. Kraljić, Grgur, knjigoveža (XV–XVI. st.). T. Macan (gl. ur.). *Hrvatski biografski leksikon. Sv. 8 (Kr – Li)*. Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, s. v.
- FUČIĆ, B. 2001. *Terra incognita*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- GOLOB, N. 2010. *Manuscripta. Knjižno slikarstvo v srednjeveških rokopisih iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani (Narodna galerija, 7. september – 7. november 2010)*. Ljubljana: Narodna galerija – Filozofska fakulteta. [katalog].

- GRAH, I. 1983.a. Izvještaji porečkih biskupa Svetoj Stolici (1588–1775). *Croatica Christiana periodica* 7/12: 1–47.
- GRAH, I. 1983.b. Pazinski kraj u izvještajima pićanskih i porečkih biskupa Svetoj Stolici (1588–1780). *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* 26: 201–218.
- GRAH, I. 1988. Prve sačuvane relacije istarskih biskupa Svetoj Stolici. *Vjesnik Historijskih arhiva Rijeke i Pazina* 30: 79–89.
- GRAH, I. 1999. Sjemeništa i teološko obrazovanje na području istarskih biskupija. M. Bogović (ur.). *Visoko školstvo na području Riječko-senjske metropolije*. Zagreb – Rijeka: Kršćanska sadašnjost – Teologija u Rijeci, 221–244.
- GRAH, I. 2005. Corniani, Bernardin (Corneani, Bernardino). M. Bertoša, R. Matijašić (ur.). *Istarska enciklopedija*. Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 144.
- GRUBER, D. 2005. [1924]. *Povijest Istre*. M. Krajcar, A. Mutnjaković, M. Salaj (ur.) *Povijest Istre*. Žminj – Zagreb: Katedra Čakavskog sabora Žminj – Društvo Istrana Zagreb – Braća Hrvatskoga Zmaja Zagreb, 17–233.
- HL = *Paulus Diaconus, Historia Langobardorum – Pavao Đakon, Povijest Langobarda*. 2010. R. Ščerbe, H. Šugar (prir.). Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- HÖFLER, J. 2011. Grafične predloge v srednjeveškem stenskem slikarstvu Istre. T. Galović (prir.). »Az grišni diak Branko pridivkom Fučić«. *Radovi međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920. – 1999.)*. Malinska – Rijeka – Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Institut za povijest umjetnosti – Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Staroslavenski institut – Sveučilišna knjižnica Rijeka – Općina Malinska-Dubašnica, 265–280.
- HRUST, N. 2003. Zbirka kopija fresaka i starih majstora u zagrebačkoj Gliptoteci HAZU. *Informatica museologica* 34/1–2: 61–65.
- HUIĆ, I. 2015. *Kašteli i naselja sjeveroistočne Istre od 10. do 18. stoljeća – urbanistički razvoj i preobrazbe. Sv. II.* (doktorska disertacija u strojopisu). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- IR 1992 = BRATULIĆ, J. (prir.). 1992. *Istarski razvod*. Pula: Libar od grozda. [Napomena: fototipsko izdanje i transkripcija Kršanskog prijepisa].
- IVANČEVIĆ, R. 1965. *Beram*. Beograd: »Jugoslavija«.
- IVETAC, J. 1996. *Istarski uskličnici. Iskaznice za 140 zvonika*. Pula: vlastita naklada.
- IVETIC, E. (ur.). 2009. *Istra kroz vrijeme. Pregled povijesti Istre sa osvrtom na grad Rijeku*. Rovinj: Talijanska unija – Narodno sveučilište u Trstu.
- IVETIC, E. 1997. *La popolazione dell'Istria nell'età moderna: lineamenti evolutivi*. Trieste – Rovigno: Unione italiana Fiume – Univeristà popolare di Trieste.
- IVETIĆ, M. 2003.a. Javna plastika Berma. G. Labinjanin (ur.). *Beram u prošlosti. Zbornik 26. stručno-znanstvenog skupa Pazinski memorijal (Beram, 29. rujna 2000)*. Pazin: Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre, 227–236.
- IVETIĆ, M. 2003.b. Proslava 500. godišnjice beramskih fresaka Vincenta iz Kastva (1474. – 1974.). G. Labinjanin (ur.). *Beram u prošlosti. Zbornik 26. stručno-znanstvenog skupa Pazinski memorijal (Beram, 29. rujna 2000)*. Pazin: Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre, 341–346.
- IVETIĆ, M.; M. ŠERCER. 1997. *Pazinski kaštel i bune kmetova u XV. i XVI. stoljeću.*. Pazin: Narodno sveučilište Pazin i Muzej grada Pazina. [katalog izložbe].

- JELINČIĆ, J. 2007. Vizitacija porečkog biskupa Gaspara Negrija iz 1743. – 1748. N. Budak (ur.). 2. *Istarski povijesni biennale*. Poreč: Zavičajni muzej Poreštine – Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – Državni arhiv u Pazinu, 191–217.
- JELINČIĆ, J. 2010. Uporaba hrvatskog jezika i glagoljice u župama današnje Porečke i Pulske biskupije na temelju zapisnika biskupskih vizitacija Porečke biskupije (1600. – 1800.) i sačuvanih liturgijskih knjiga. *Vjesnik istarskog arhiva 17*: 133–156.
- JELINČIĆ, J.; E. ULJANČIĆ VEKIĆ. 2007. Popis lokaliteta pastoralnih vizitacija porečkih biskupa u 17. i 18. st. *Vjesnik istarskog arhiva 8–10*: 107–174.
- JURIČIĆ-ČARGO, D. 1994. Arhivska građa za povijest Pazina i Pazinske grofovije u upravnim fondovima Arhiva Republike Slovenije 1492. – 1783. *Vjesnik istarskog arhiva 2–3*: 213–251.
- JURIČIĆ-ČARGO, D. 1999. *Gospodarski razvoj lupoglavskoga gospostva v 16. stoletju v luči urbarjev in urbarialnih zapisov 1523–1573 (z objavo urbarjev iz let 1523 in 1573)*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.
- JURIČIĆ-ČARGO, D. 2009. Pazinska grofovija u historiografiji XX. stoljeća. J. Šiklič (ur.). *Pazinski memorijal 26–27*, 113–128.
- JURKOVIĆ, I. 2005. Valvasor, Johann Weickhard, barun, vojskovođa, polihistor, topograf, etnograf, putopisac, tiskar (Ljubljana, kršten 28.V.1641 – Krško, 19.IX.1693). M. Bertoša, R. Matijašić (ur.). *Istarska enciklopedija*. Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, s. v.
- JURKOVIĆ, I. 2006. Hrvatski identitet plemstva austrijskog dijela Istre krajem XV. i tijekom XVI. stoljeća. M. Manin i dr. (ur.). *Identitet Istre – ishodišta i perspektive*. Zagreb: Institut društvenih znanosti »Ivo Pilar«, 47–65.
- KARAMAN, LJ. 1943. Afreski hrvatskog majstora u Sv. Mariji kod Berma u Istri. *Alma Mater Croatica – glasnik Hrvatskog sveučilišnog društva u Zagrebu 7/1–4*: 57–61.
- KIRAC, L. ²1990. [1946]. *Crtice iz istarske povijesti*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.
- KLAIĆ, N. 1972. *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*. Zagreb: Školska knjiga – Manualia Universitatis studiorum Zagrabiensis.
- KLAIĆ, N. ²1975. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga – Manualia Universitatis studiorum Zagrabiensis.
- KLEBEL, E. ⁴1975. [1958]. Über die Städte Istriens. *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtenwesens Reichenau – Vorträge: 1955–1956, Vorträge und Forschungen 4*: 41–62.
- KLEN, D. (ur.). 1968. *Statuti, urbari, notari Istre, Rijeke, Hrvatskog primorja i otoka*. Rijeka: Historijski arhiv Rijeka. [katalog izložbe].
- KLEN, D. 1970.a. Urbar Pazinske grofovije (1498). *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu XIV*: 51–159.
- KLEN, D. 1970.b. Rašporski urbar iz 1395. *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu XV*: 7–37.
- KLEN, D. 1973. Urbari i urbarski popisi Lupoglava (1560–1571). *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu 18*: 5–69.
- KLEN, D. 1985. Urbar Roča iz prve polovine XV. stoljeća. *Jadranski zbornik 12*: 253–269.
- KLEN, D. 1986. Stodvadeset godina Kandlerovog diplomatskog Zbornika Istre – Što dalje s njim?. *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu 28*: 203–219.

- KOS, F. (prir.). 1906. *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Druga knjiga (l. 801–1000.)*. Ljubljana: Leonova družba.
- KOS, M. 1916. Doneski k zgodovini Istre v srednjem veku. *Vjesnik Kr. hrvatsko–slavonsko–dalmatinskoga zemaljskog arkiva* 18: 1–28.
- KRIŽMAN, M. 1991. *Rimska imena u Istri. Osobna imena na istarskim natpisima iz rimskog doba*. Zagreb: Latina et Graeca.
- KRIŽMAN, M. 2008. Isprava pape Aleksandra III. iz 1178. Paleografski i filološki pristup. S. Krajcar (gl. ur.). *Libri žminjski: libar drugi*. Žminj: Katedra Čakavskog sabora Žminj, 27–39.
- KRIŽMAN, M. 1997. *Antička svjedočanstva o Istri*. Pula: Zavičajna naklada »Žakan Juri«.
- KUČAR, V. 1979. Prahistorijska nekropola Beram. *Histria archaeologica* 10/1: 85–131 [+ 20 tab.].
- KURELIĆ, R. 2010. Sudski spor između kapetana Kristofora Moškona i žitelja Pazinske knežije na osnovi sudskog zapisnika od 1. svibnja 1545. godine. *Vjesnik Istarskog arhiva* 14–16: 353–373.
- KURELIĆ, R. 2019. *Daily Life on the Istrian Frontier: Living on a Borderland in the Sixteenth Century*. Turnhout: Brepols Publishers.
- KUZMIĆ, B.; M. BERTOŠA. 2007. *Veprinački zakon 1507–2007*. Veprinac: Župa sv. Marka ev. Veprinac – Mjesni odbor Veprinac – Matica hrvatska Ogranak Opatija.
- LABINJANIN, G. (ur.). 2003. *Beram u prošlosti. Zbornik 26. stručno-znanstvenog skupa Pazinski memorijal (Beram, 29. rujna 2000)*. Pazin: Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre.
- LAGO, L.; C. ROSSIT. 1981. *Descriptio Histriae. La penisola Istriana in alcuni momenti significativi della sua tradizione cartografica sino a tutto il secolo XVIII (per una cartologia storica)*. Trieste: LINT – Università popolare di Trieste.
- LAGO, L.; C. ROSSIT. 1990. *Descriptio Histriae. Le raffigurazioni cartografiche della penisola istriana e dei territori contermini. Mostra di cartografia antica*. a cura di Luciano Lago e Caludio Rossit. Trieste: LINT – Università popolare di Trieste – Musei provinciali di Gorizia.
- LE GOF, Ž. [Le Goff, J.]. 2010. *Da li je Evropa stvorena u srednjem veku?*. V. Pavlović, V. Trijić (prev.). Beograd: Clio (Agora).
- LEIDECK, M. 2017. Lannd Ze Ysterreich. Ustroj, teritorijalna nadležnost i unutarnje granice posjeda austrijske Istre od 1374. do 1797. godine / Lannd Ze Ysterreich. Assetto, giurisdizioni territoriali e confini interni dei possedimenti nell'Istria austriaca dal 1374 al 1797. T. Bradara (ur.). *Mletačko-austrijska granica u Istri / Il confine veneto-austriaco in Istria*. Pula: Arheološki muzej Istre, 133–199.
- LENKOVIĆ, M. 2018. Ples mrtvaca na beramskim freskama u crkvi sv. Marije na Škrilinah. *Obnovljeni život* 73/3: 397–410.
- LEVAK, M. 2007. *Slaveni vojvode Ivana. Kolonizacija Slavena u Istri u početnom razdoblju franačke uprave*. Zagreb: Leykam international.
- LEVAK, M. 2015. Istra i Kvarner u ranome srednjem vijeku. Z. Nikolić-Jakus (ur.). *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*. Zagreb: Matica hrvatska, 385–414.

- LUCCHESI, E. 2006. Gaspare Negri vecovo di Cittanova e Parenzo, un mecenate del Settecento in Istria. *Saggi e Memorie di storia dell'arte* 30: 289–303.
- LUKIĆ, M.; V. BLAŽEVIĆ KREZIĆ. 2016. Neizglagoljeno o grafitima (ili o fatičkoj i metajezičnoj funkciji u glagoljskim grafitima). J. Čikeš (ur.). *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture – Pasijska baština Istre i Kvarnera: zbornik radova X. međunarodnog znanstvenog simpozija »Muka kao nepresušno nadahnuće kulture«, Pazin, 19–22. 6. 2014.* Zagreb: Udruga Pasijska baština, 153–167.
- MARGETIĆ, L. 1994. Neka pitanja prijelaza vlasti nad Istrom od Bizanta na Franke. *Acta Histriae* 2/2: 5–14.
- MARGETIĆ, L. 1996.a. *Istra i Kvarner. Izbor studija.* Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- MARGETIĆ, L. 1996.b. O sjeverozapadnoj granici Hrvatske prema Istri u doba hrvatskih narodnih vladara. M. Kolar-Dimitrijević (ur.). *Spomenica Ljube Bobana 1933. – 1994.* Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 49–59.
- MARKOVIĆ, M. 2000. Istra i njezino upoznavanje od najstarijih vremena do pojave prvih regionalnih karata (historijsko-geografska studija). *Problemi sjevernog Jadrana* 7: 5–38.
- MARUŠIĆ, B. 1960. [1961.] *Istra u ranom srednjem vijeku. Arheološko-povijesni prikaz.* Pula: Arheološki muzej Istre.
- MARUŠIĆ, B. 1962. Langobardski i staroslavenski grobovi na Brešču i kod Malih Vrata ispod Buzeta u Istri. *Arheološki radovi i rasprave* 2: 453–469.
- MARUŠIĆ, B. 1995. Istra i sjevernojadranski prostor u ranom srednjem vijeku (materijalna kultura od 7–11. stoljeća). E. Boltin-Tome i dr. (ur.). *Istra i sjevernojadranski prostor u ranom srednjem vijeku (materijalna kultura od 7. do 11. stoljeća) / L'Isrie et l'Adriatique septentrional a l'epoque du haut Moyen Age (la culture materielle du VIIe a le XIe siecle).* Pula: Arheološki muzej Istre, 9–21.
- MATAN, A. 2013. *Excerpta manuscripti Canfanariensis: Vladarske listine i papinska povlastica iz kodeksa Monumenta Capituli Ecclesiae Collegiatae S. Sophiae Duorum Castrorum ab anno 983. – 1815.* *Acta Histriae* 21/4: 513–542.
- MATIJAŠIĆ, R. 1998. *Gospodarstvo antičke Istre. Arheološki ostaci kao izvori za poznavanje društveno-gospodarskih odnosa u Istri u antici (I. st. pr. Kr. – III. st. posl. Kr.).* Pula: Zavičajna naklada »Žakan Juri«.
- MATIJAŠIĆ, R. 2003. Iz najstarije prošlosti Berma: rimsko doba. G. Labinjanin (ur.). *Beram u prošlosti. Zbornik 26. stručno-znanstvenog skupa Pazinski memorijal (Beram, 29. rujna 2000).* Pazin: Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre, 33–42.
- MATIJAŠIĆ, R. 2012. *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana.* Zagreb: Leykam international.
- MICULIAN, A. 2000. La visita generale del vescovo di Parenzo Giovanbattista Del Giudice »nel Contado di Pisino« – 1658. *Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno* 30: 611–704.
- MIHALJEVIĆ, M. (prir.). 2018.a. *Drugi beramski brevijar. Hrvatskoglagoljski rukopis 15. stoljeća.* 2018. 1. dio, sv. 1: faksimil. Zagreb: Staroslavenski institut – Znanstveni centar izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo.

- MIHALJEVIĆ, M. (prir.). 2018.b. *Drugi beramski brevijar. Hrvatskoglagoljski rukopis 15. stoljeća*. 1 dio, sv. 2: transliteracija. V. Badurina Stipčević i dr. (trans.). Zagreb: Staroslavenski institut – Znanstveni centar izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo.
- MIHALJEVIĆ, M. (prir.). 2019.a. *Drugi beramski brevijar. Hrvatskoglagoljski rukopis 15. stoljeća*. 2. dio, sv. 1: faksimil. Zagreb: Staroslavenski institut – Znanstveni centar izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo.
- MIHALJEVIĆ, M. (prir.). 2019.b. *Drugi beramski brevijar. Hrvatskoglagoljski rukopis 15. stoljeća*. 2. dio, sv. 2: transliteracija. V. Badurina Stipčević i dr. (trans.). Zagreb: Staroslavenski institut – Znanstveni centar izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo.
- MILČETIĆ, I. 1911. Hrvatska glagoljska bibliografija (I. dio. Opisi rukopisâ, sa dva prilo-ga i dodatkom). *Starine JAZU* 33: I–XIV, 1–505.
- MILOTIĆ, I. 2010. *Crkva u Istri. Povijesna i kulturna baština*. Pazin – Poreč: »Josip Turčinović« – Biskupija Porečka i Pulska.
- MILOTIĆ, I. 2019. Pravni aspekti uspostave habsburške vlasti u Istri 1374. godine. I. Milotić, B. Vukas (ur.). *Habsburgovci i Istra u pravu i povijesti. Zbornik radova s Petog motovunskog kolokvija održanog 17. studenog 2018. godine u Motovunu*. Pazin: Državni arhiv u Pazinu – »Josip Turčinović« d. o. o. – Općina Motovun, 1–25.
- MILOTIĆ, I. 2009. *Grdosel(o). Povodom 60. obljetnice pronalaska i 50. obljetnice prve objave Grdoselskog ulomka*. Pazin: Muzej Grada Pazina.
- MITIS, S. 1903. La Contea di Pisino dal decimosesto al decimonono secolo. *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* 19: 56–146.
- MOHOROVIČIĆ, A. 1997. *Utvrđeni gradovi i kašteli sjevernog Jadrana / Città fortificate e castelli dell'Adriatico settentrionale*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- MRAK, M. 2014. *Župni ured Beram (sumarni inventar), strojopis*. Pazin: Državni arhiv u Pazinu.
- MRAK, M.; M. MILOVAN. 2017. Prilog istarskoj arhivskoj glagoljskoj baštini (glagoljica u Državnom arhivu u Pazinu i u Župnom uredu u Bermu). *Vjesnik istarskog arhiva* 24: 99–108.
- NARED, A. 2009. *Dežela – knez – stanovi. Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa – Arhiv Slovenije.
- NERALIĆ, J. 2007. *Put do crkvene nadarbine. Rimska kurija i Dalmacija u 15. stoljeću*. Split: Književni krug.
- NEŽIĆ, D. 2000. *Iz istarske crkvene povijesti*. Pazin: »Josip Turčinović« – Pazinski kolegij.
- NUBOLA, C.; A. TURCHINI (ur.). 1993. *Visite pastorali ed elaborazione dei dati. Esperienze e metodi*. Bologna: Società editrice il Mulino.
- OLMO, F. 1885. Descrizione dell'Histria. *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* 1/1–2: 149–172.
- ORBANIĆ, E. (prir.). 2016. *Ignazio Gaetano de Buset: Visita spirituale del 1788 nell'Istria / Ignacije Kajetan Buzetski: duhovna vizitacija iz 1788. godine u Istri*. Città del Vaticano: Associazione archivistica ecclesiastica – Hrvatski državni arhiv – Državni arhiv u Pazinu.
- ORBANIĆ, E. 2000. Prikaz radova iz istarskog srednjovjekovlja (od 6. do 16. st.) u hrvatskoj periodici od 1988. do 1998. godine. *Povijesni prilozi* 19: 287–294.

- ORBANIĆ, E. 2002. *Katedra svetog Nicefora. Povijesna skica Pićanske biskupije*. Pazin: »Josip Turčinović« d. o. o.
- ORBANIĆ, E. 2007. Sacerdotes, iudices i notarius u Poreču 16. stoljeća – Društveno posredništvo na primjeru oporuka. N. Budak (ur.). *2. Istarski povijesni biennale*. Poreč: Zavičajni muzej Poreštine – Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – Državni arhiv u Pazinu, 77–89.
- ORBANIĆ, E. 2012. Mons. Ivan Grah: crkveni arhivist i povjesničar. Biobibliografija. *Arhivski vjesnik* 55: 73–86.
- ORBANIĆ, E. 2017.a. Vjersko i društveno ozračje Žminjštine u prvoj polovici 18. stoljeća, *Povijesni prilozi* 36/52: 69–101.
- ORBANIĆ, E. 2017.b. Vjerske procesije u austrijskoj Istri druge polovine 18. st. T. Bradara (ur.). *Istra: lav i orao*. Pula: Arheološki muzej Istre, 383–404.
- ORBANIĆ, S. 2013. *Zaboravljena Istra. Zemljopisna i rudinska imena hrvatske Istre*. Pula: Histria Croatica C.A.S.H.
- PANTELIĆ, M. 1971. Odras sredine u hrvatskoglagoljskim liturgijskim kodeksima 14. i 15. stoljeća. *Slovo* 21: 324–332.
- PANTELIĆ, M. 1976. Kulturno-povijesni značaj hrvatskih glagoljskih kodeksa. *Crkva u svijetu* 11/3: 237–246.
- PANTELIĆ, M. 1993. Fragmenti hrvatskoglagoljskoga brevijara starije redakcije iz 13. stoljeća. *Slovo* 41–43: 61–146.
- PAVAT, M. 1960. *La riforma tridentina del clero nelle diocesi di Parenzo e Pola nei secoli XVI–XVII*. Romae: Pontificia Universitas Gregoriana.
- PELC, M. 2011. »Inspiens« iz Berma i poganska simbolika u srednjovjekovnoj kršćanskoj ikonografiji – hrvatski primjeri. T. Galović (prir.). »Az grišni diak Branko prdivkom Fučić«. *Radovi međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920. – 1999.)*. Malinska – Rijeka – Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Institut za povijest umjetnosti – Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Staroslavenski institut – Sveučilišna knjižnica Rijeka – Općina Malinska-Dubašnica, 337–354.
- PELC, M. 2018. Vedute i opis Kastva u Valvasorovim topografskim djelima. *Zbornik Kastavštine* 22: 11–23.
- PERUŠKO I DR. 1968 = PERUŠKO, T.; M. BERTOŠA; J. BRATULIĆ; Z. ČRNJA; E. POROPAT; J. RADAUŠ-RIBARIĆ; J. ROGLIĆ; I. RUDAN; P. STRČIĆ; A. ŠONJE; V. VITOLOVIĆ; S. ZLATIĆ. 1968. *Knjiga o Istri*. 1968. Zagreb: Školska knjiga.
- PETRONIO, P. 1968. *Memorie sacre e profane dell'Istria*. G. Borri, L. Parentin (ur.). Trieste: Tipografia Gaetano Coana.
- PREDELLI, R. (ur.). 1903. *I libri commemoriali della Republica di Venezia. Regesti. Tomo VI (Commemoriali libro decimo nono)*. Venezia: Archivio di Stato di Venezia.
- PRODAN, L. 2019. Uskočki rat u Istri (1615.–1618.). I. Milotić, B. Vukas (ur.). *Habsburgovci i Istra u pravu i povijesti. Zbornik radova s Petog motovunskog kolokvija održanog 17. studenog 2018. godine u Motovunu*. Pazin: Državni arhiv u Pazinu – »Josip Turčinović« d. o. o. – Općina Motovun, 27–52.
- PSI I = *Povijesni spomenici Istre. Prilozi za bibliografiju objavljenih izvora za povijest Istre, sv. I*. 1977. M. Bertoša i dr. (prir.). Zagreb: JAZU – Zavod za povijesne i društvene znanosti, 1–100.

- tvne znanosti Rijeka – Zavod za povijesne znanosti Zagreb. [Izdano kao rukopis za internu upotrebu].
- PSI II = *Povijesni spomenici Istre. Prilozi za bibliografiju objavljenih izvora za povijest Istre, sv. II.* 1978. A. Gulin i dr. (prir.). Zagreb: JAZU – Zavod za povijesne i društvene znanosti Rijeka – Zavod za povijesne znanosti Zagreb. [Izdano kao rukopis za internu upotrebu].
- PSI III = *Povijesni spomenici Istre. Prilozi za bibliografiju objavljenih izvora za povijest Istre, sv. III.* 1979. A. Gulin i dr. (prir.). Zagreb – Rijeka: JAZU – Zavod za povijesne i društvene znanosti Rijeka – Zavod za povijesne znanosti Zagreb. [Izdano kao rukopis za internu upotrebu].
- PSI IV = *Povijesni spomenici Istre. Prilozi za bibliografiju objavljenih izvora za povijest Istre, sv. IV. i Dodatak.* 1981. V. Gamulin i dr. (prir.). Zagreb – Rijeka: JAZU – Zavod za povijesne i društvene znanosti Rijeka – Zavod za povijesne znanosti Zagreb. [Izdano kao rukopis za internu upotrebu].
- RAPANIĆ, Ž. 2000. Od grčkih kolonista do franačkih misionara. Povijesno kulturna slika hrvatskoga prostora. A. Milošević (ur.). *Hrvati i Karolinzi. Dio prvi: Rasprave i vrela.* Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 31–67.
- REGAN, K.; B. NADILO. 2012. Preostale utvrde u Pazinu i okolici. Istarski kašteli. *Gravevinar* 64/11: 965–976.
- RIMANIĆ, M. 2014. *Pazin – Pisino. Kašteli i komuni / Castelli e comuni / Castles and communities* (katalog izložbe održane u Muzeju grada Pazina, 15. X. – 10. XI. 2014.). Pazin: Muzej Grada Pazina.
- RIMANIĆ, M. 2017. *Pazin osobno.* Pazin: Grad Pazin.
- ROJNIĆ, M. 1953. Istra od XII. do XV. stoljeća. B. Grafenauer i dr. (ur.). *Historija naroda Jugoslavije I.* Zagreb: Školska knjiga, 771–778.
- ROSENWEIN, B. H. 1999. *Negotiating Space: Power, Restraint, and Privileges of Immunity in Early Medieval Europe.* Manchester: Manchester University Press.
- SCHIAVUZZI, B. 1889. Le epidemie di peste bubbonica in Istria. *Notizie storiche. Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* 4, 423–447.
- SCHLOEDER, S. J. 1998. *Architecture in Communion. Implementing the Second Vatican Council through Liturgy and Architecture.* San Francisco: Ignatius Press.
- SIRK, Ž. 2002. Između lava i orla (I): srednjovjekovni gradovi, kašteli i kule Istre i Hrvatskog primorja i njihovi gospodari. *Nova Istra* 21: 171–224.
- SIRK, Ž. 2003. Između lava i orla (II): srednjovjekovni gradovi, kašteli i kule Istre i Hrvatskoga primorja i njihovi gospodari. *Nova Istra* 22: 167–217.
- SLUKAN-ALTIĆ, M. 2013. Istra u srednjovjekovnim kartografskim izvorima: od prvih obrisa poluotoka do prve regionalne karte. I. Jurković (ur.). *Bertošin zbornik: zbornik u čast Miroslava Bertoše.* Pula – Pazin: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – Državni arhiv u Pazinu, 491–506.
- SMILJANIĆ, F. 2010. *Studije o srednjovjekovnim slavenskim/hrvatskim institucijama.* Zadar: Sveučilište u Zadru.
- SOKOL, V. 2012. Propast kasnoantičkih naselja i nekropola u Istri u ranom srednjem vijeku. R. Matijašić, E. Orbančić (ur.). *Pićanska biskupija i Pićanština. Zbornik radova*

- međunarodnog znanstvenog skupa održanog 23. i 24. listopada 2008. godine*. Pazin: Državni arhiv u Pazinu – Općina Pićan, 21–40.
- SOKOL, V. 2016. *Medieval Jewelry and Burial Assemblages in Croatia. A Study of Graves and Grave Goods, ca. 800 to ca. 1450*. Leiden – Boston: Brill.
- SOKOL, V. 2019. *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština. Srednjovjekovni nakit, grobna arhitektura i pogrebni običaji u Hrvatskoj od Save do Jadrana*. Samobor: Meridijani.
- STEINDORFF, L. 2010. Der Istrische Landschied (Istarski razvod) / Istarski razvod. *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske 4–5*: 23–40, 41–53.
- STRČIĆ, P. 1977. Političke prilike u Istri u doba Vincenta iz Kastva. *Bulletin Razreda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, III. serija 1*: 101–107.
- STRGAČIĆ, A. M. 1954. Papa Aleksandar III u Zadru. *Radovi Instituta JAZU u Zadru 1*: 153–187.
- STRGAČIĆ, A. M. 1964. Hrvatski jezik i glagoljica u crkvenim ustanovama grada Zadra. J. Ravlić (ur.). *Zadar: Geografija – ekonomija – saobraćaj – povijest – kultura*. Zagreb: Matica hrvatska, 373–429.
- SUŠIĆ, Z. 1970. Valvasor o Istri. *Dometi 10*: 69–87.
- ŠANJEK, F. 1996. *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru. Pregled religiozne povijesti Hrvata (7. – 20. st.)*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- ŠIKLIĆ, J. 2003. Crkva sv. Martina u Bermu. G. Labinjanin (ur.). *Beram u prošlosti. Zbornik 26. stručno-znanstvenog skupa Pazinski memorijal (Beram, 29. rujna 2000)*. Pazin: Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre, 209–218.
- ŠIMIĆ, M. 2014. Spomenici. M. Mihaljević (prir.). *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, 23–48.
- ŠKILJAN, M. 1995. Beram. Ž. Domljan (ur.). *Enciklopedija hrvatske umjetnosti, sv. 1 (A – Nove)*. Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, s. v.
- ŠKUNCA, S. J. 2014. *Prošlost Crkve u Istri*. Pazin: Državni arhiv u Pazinu – Arheološki muzej Istre u Puli – Gradska knjižnica i čitaonica Pula – »Josip Turčinović« d. o. o. – Biskupijsko-misijsko sjemenište »Redemptoris Mater« u Puli.
- ŠONJE, A. 1982. *Crkvena arhitektura zapadne Istre: područje porečke biskupije od IV. do XVI. stoljeća*. Zagreb – Pazin: Kršćanska sadašnjost – IKD »Juraj Dobrila«.
- ŠTEFANIĆ, V. 1943. Hrvatska pismenost u Istri. *Alma Mater Croatica – glasnik Hrvatskog sveučilišnog društva u Zagrebu 7/1–4*: 14–26.
- ŠTEFANIĆ, V. 1960. *Glagoljski rukopisi otoka Krka*. (Djela JAZU, knj. 51). Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- ŠTIH, P. 1994.a. *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- ŠTIH, P. 1994.b. Goriški grofje in geneza Pazinske grofije. *Acta Histriae 2/3*: 55–70.
- ŠTIH, P. 2001. O seznamu škofov v Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum III*, 26. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci. Supplement 1*: 105–116.
- ŠTIH, P. 2013. *I conti di Gorizia e l'Istria nel Medioevo*. Rovigno: Centro di ricerche storiche Rovigno – Unione Italiana Fiume – Università popolare di Trieste.

- ŠTOKOVIĆ, A. 2012. Posjedovni odnosi u Pićanskoj biskupiji od XVI. do sredine XVIII. stoljeća. R. Matijašić, E. Orbanic (ur.). *Pićanska biskupija i Pićanština. Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa održanog 23. i 24. listopada 2008. godine*. Pazin: Državni arhiv u Pazinu – Općina Pićan, 51–61.
- ŠUMRADA, J. 1983. Podložniško prebivalstvo komornega gospostva Pazin v tridesetih letih 16. stoletja. *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* 26: 81–101.
- ŠUNJIĆ, A. 2013. Križanić, Levac (Leuatius Chrisanitsch), notar glagoljaš (XVI. st.). T. Macan (ur.). *Hrvatski biografski leksikon*. Sv. 8. Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 173–174.
- TOMMASINI, G. F. 1837. De Commentari storici geografici della Provincia dell'Istria, libri otto. *Archeografo Triestino* 4: 1–563.
- TULIĆ, D. 2012. *Kamena skulptura i oltari 17. i 18. stoljeća u Porečko-pulskoj biskupiji* (doktorski rad u strojopisu). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- UJČIĆ, T.; V. UJČIĆ. 1953. *Pazin, Beram, Boljun, Cerovlje, Draguč, Gračišće, Grdoselo, Lindar, Lupoglav, Motovun, Paz, Pićan, Stari Pazin, Sv. Petar u Šumi, Tinjan, Trirž, Žminj*. Pula: Istarske knjižare.
- VALENČIĆ, V.; E. FANINGER; N. GSPAN-PRAŠELJ. 2013. Zois pl. Edelstein, Žiga (1747–1819). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. URL: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi872726/#slovenski-biografski-leksikon> (11. 07. 2021.).
- VALVASOR, J. W. von. 1689. *Die Ehre Deß Hertzogthums Crain: Das ist, Wahre, gründliche, und recht eigendliche Belegen- und Beschaffenheit dieses, in manchen alten und neuen Geschicht-Büchern zwar rühmlich berührten, doch bishero nie annoch recht beschriebenen Römisch-Keyserlichen herrlichen Erblandes, Anjetzo, Vermittelst einer vollkommen und ausführlichen Erzählung aller seiner Landschaften, Böden, Felder ... alter und neuer Denckwürdigkeiten: Durch selbst-eigene, gantz genaue, Erkündigung ... und Historisch-Topographische Beschreibung, In Funffzehnen, wiewol in vier Haupt-Theile unterschiedenen, Büchern, ... ausgebreitet*. Laybach – Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter.
- VIGNJEVIĆ, T. 2007. *Ples smrti. Prispevki k ikonografiji mrtvaškega plesa v Bermu in v Hrastovlju*. Koper: Založba Annales.
- VIŠNJIĆ I DR. 2014 = VIŠNJIĆ, J.; F. CAVALLI; T. PERCAN; D. INNOCENTI. 2014. Žarni ranoželjeznodobni grob iz Berma. Rezultati arheoloških i MDCT istraživanja. *Histria archaeologica* 44: 31–62.
- VLAHOV, D. 2010. *Zbirka glagoljskih isprava iz Istre*. Pazin: Državni arhiv u Pazinu.
- VLAHOV, D.; J. JELINČIĆ; D. DOBLANOVIĆ. 2008. Uvod. *Vjesnik istarskog arhiva* 11–13: 11–28.
- VLAKETIĆ, R. 2003. Pregrdanja svetišta s. Marije na Škrilinah i jedan davno pronađeni ulomak freske. G. Labinjanin (ur.). *Beram u prošlosti. Zbornik 26. stručno-znanstvenog skupa Pazinski memorijal (Beram, 29. rujna 2000)*. Pazin: Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre, 219–226.
- VRANDEČIĆ, J.; M. BERTOŠA. 2007. *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*. Zagreb: Leykam international.

WEISS, J. (ur.). 2014. *Studia Valvasoriana. Zbornik spremnih študij ob prvem integralnem prevodu Die Ehre Deß Hertzogthums Crain v slovenski jezik*. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska.

ZARADIJA KIŠ, A. 2001. Sveti Martin iz Berma. *Buzetski zbornik 27*: 173–178.

ZARADIJA KIŠ, A. 2004.a. *Sveti Martin: kult sveca i njegova tradicija u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

ZARADIJA KIŠ, A. 2004.b. Martinsko nasljeđe u Istri. *Buzetski zbornik 30*: 111–124.

ZJAČIĆ, M. 1973. Posjedovni odnosi porečke crkve od VI do XVI stoljeća. *Jadranski zbornik 8*: 33–104.

ŽIC, N. 1937. *Istra. Dio II. Čovjek. Antropogeografsko stanje potkraj svjetskoga rata* (knjiga druga i treća). Zagreb: Biblioteka »Hrvata izvan domovine« (HRID).

Prilog 1: Inventarni popis gradiva župe Beram (prema MRAK 2014)

Signatura	Povijesna oznaka	Naziv	Vrijeme nastanka gradiva	Kutija
1.1.1.	1,1	Knjiga urudžbenih zapisnika	1841. – 1842.	1
1.1.2.	1,2	Knjiga urudžbenih zapisnika	1841. – 1852.	1
1.1.3.	1,3	Knjiga urudžbenih zapisnika	1856. – 1895.	1
1.1.4.	1,4	Knjiga urudžbenih zapisnika	1906. – 1939.	1
1.1.5.	1,5	Knjiga urudžbenih zapisnika	1940. – 1956.	1
1.1.6.	1,6	Knjiga urudžbenih zapisnika	1957. –	1
1.1.7.	1,7	Posebni protokol za crkvene dužnike	1855. – 1871.	1

Signatura	Povijesna oznaka	Sadržaj	Vrijeme nastanka gradiva	Kutija
1.2.1.	7,1 – 7,13	Župni spisi (MKV glagoljica)	1766. – 1840.	2
1.2.2.		Župni spisi	1841. – 1850.	3
1.2.3.		Župni spisi	1850. – 1855.	4
1.2.4.		Župni spisi	1856. – 1864.	5
1.2.5.		Župni spisi	1865. – 1880.	6
1.2.6.		Župni spisi	1881. – 1890.	7
1.2.7.		Župni spisi	1891. – 1910.	8
1.2.8.		Župni spisi	1911. – 1964.	9

Signatura	Povijesne oznake	Sadržaj	Vrijeme nastanka gradiva	Kutija
1.3.1.	10,1 – 10,5	Spisi osobite važnosti (ulošci zemljišnih knjiga, evidencija imovine i posjeda, inventare crkvenih dobra)	1802. – 1855.	10
1.3.2.		Spisi osobite važnosti (stari faruž, cisterna, namještaj crkve, promjena prezimena, kalvarija, šterna, oltari, zvonik, propovjedaonica)	1842./1942.	11
1.3.3.		Dokumentacija i nacrt župne crkve sv. Martina (agrarne reforme, zapisnik rekvizicija)	1847./1949.	12

Signatura	Povijesne oznake	Sadržaj	Vrijeme nastanka gradiva	Kutija
2.1.1.	6,1	Računska knjiga / Libro maestro della chiesa di Vermo	1800. – 1850.	13
2.1.2.	6,2	Knjiga ulaznih i izlaznih računa / Giornale dell'introito e dell'esito	1855. – 1893.	13
2.1.3.	6,3	Dnevnik dohodaka i troškova	1896. – 1909.	13

Signatura	Povijesne oznake	Sadržaj	Vrijeme nastanka gradiva	Kutija
2.2.1.	9,1	Računski spisi	1788. – 1795.	13
2.2.2.	9,2	Računski spisi	1796. – 1825.	14
2.2.3.	9,3	Računski spisi	1826. – 1850.	15
2.2.4.	9,4	Računski spisi	1851. – 1861.	16
2.2.5.	9,5	Računski spisi	1863. – 1882.	17
2.2.6.	9,6	Računski spisi	1883. – 1927.	16
2.2.7.	9,7	Računski spisi	1927. – 1945.	18

Signatura	Povijesne oznake	Sadržaj	Vrijeme nastanka gradiva	Mjesto pohrane
3.1.1.	2,1	Matična knjiga krštenih	1689. – 1770.	ŽU Tinjan
3.1.2.	2,2	Matična knjiga krštenih	1770. – 1835.	ŽU Tinjan
3.1.3.	2,3	Matična knjiga krštenih	1922. – 1949.	ŽU Tinjan
3.1.4.	2,4	Matična knjiga krštenih	1949. –	ŽU Tinjan

Signatura	Povijesne oznake	Sadržaj	Vrijeme nastanka gradiva	Mjesto pohrane
3.2.1.	3,1	Matična knjiga vjenčanih	1689. – 1770.	ŽU Tinjan
3.2.2.	3,2	Matična knjiga vjenčanih	1770. – 1834.	ŽU Tinjan
3.2.3.	3,3	Matična knjiga vjenčanih	1922. – 1949.	ŽU Tinjan
3.2.4.	3,4	Matična knjiga vjenčanih	1949. –	ŽU Tinjan

Signatura	Povijesne oznake	Sadržaj	Vrijeme nastanka gradiva	Kutija
3.2.1.1.	8,1 – 8,9	Ženidbeni spisi	1870. – 1889.	19
3.2.1.2.		Ženidbeni spisi	1901. – 1920.	20
3.2.1.3.		Ženidbeni spisi	1921. – 1948.	21
3.2.1.4.		Ženidbeni spisi	1949. – 1966.	22

Signatura	Povijesna oznaka	Sadržaj	Vrijeme nastanka gradiva	Mjesto pohrane
3.3.1.	4,1	Matična knjiga umrlih	1689. – 1770.	ŽU Tinjan
3.3.2.	4,2	Matična knjiga umrlih	1835. – 1921.	ŽU Tinjan
3.3.3.	4,3	Matična knjiga umrlih	1949. –	ŽU Tinjan

Signatura	Povijesne oznake	Sadržaj	Vrijeme nastanka gradiva	Mjesto pohrane
3.4.1.	5,1	Knjiga stanja duša	oko 1810. – 1836.	ŽU Tinjan
3.4.2.	5,2	Knjiga stanja duša	1849. – 1887.	ŽU Tinjan
3.4.3.	5,3	Knjiga stanja duša	1853. – 1863.	ŽU Tinjan
3.4.4.	5,4	Knjiga stanja duša	1872. – 1925.	ŽU Tinjan
3.4.5.	5,5	Knjiga stanja duša	1922.	ŽU Tinjan

Signatura	Sadržaj	Vrijeme nastanka gradiva	Kutija
3.5.1.	Popis krizmanika	1884.	22
3.5.2.	Popis krizmanika	1890.	22
3.5.3.	Popis krizmanika	1897.	Fascikl 1
3.5.4.	Popis krizmanika	1903.	22
3.5.5.	Popis krizmanika	1922.	22
3.5.6.	Popis krizmanika	1947.	22

Prilog 2: Prvo spominjanje svećenika-krstitelja u Matičnoj knjizi krštenih župe Beram od 1689. do 1745.²⁰⁴

Datum prvoga spomena	Ime i prezime	Služba	Napomena
28. IX. 1689.	Michael Ladauaz	Castri Vermi plebanus	Castri Vermi parochus (29. X. 1689.)
10. II. 1690.	Philippus Francinich	Castri Vermi capelanus	
13. IX. 1699.	Joannes Fator	Arc[h]ipresbyter S(acr)ae c(aesare)ae M(aesta)tis cap(ellan)us ac Pisini Veteris paroc[h]us	
2. X. 1703.	Matthias Caualloni	S(acrae) M(aiesta)tis caesareae titularis capelanus ac Pisini Veteris plebanus	
11. VI. 1705.	Michael Ladauaz	Capelanus castri Vermi	imenjak i prezimenjak župnika
15. VIII. 1705.	Joannes Fatorini	S(acrae) M(aiestatis) caesareae capelanus, protonotarius apostolicus ex parte Imperii vicarius foraneus atque prepositus Pisini	Joannes Fattori, abbas s(ancti) Jacobi in Insula Danubii nec non praepositus Pisinensis (11. V. 1721.)
15. VIII. 1706.	Gasparus Filiplich	capelanus Pisini	
2. XI. 1707.	Andreas Mattich	Presbyter Pisinensis	
30. I. 1708.	Andreas Mattich	Castri Vermi parochus caesareus	Rector huius ecclesiae Vermensis Sancti Martini (3. IX. 1711.)

²⁰⁴ HR-DAPA-861/1.2

1. VI. 1708.	Matthias Sironich	V(ice) parochus ex villa Teruisii	
3. II. 1716.	Matthias Sironich	Parochus ex villa Tervisii	de licentia baptizauit
11. V. 1721.	Bartholomeus Mattich		Presbyter Bartholomeus Mattich Pisinensis (7. I. 1722.)
22. IV. 1722.	Franciscus Xauerius Diminich	Parochus Tervisii	de licentia ordinarii D(omini) parochi huius loci
7. VIII. 1723.	Antonius Derneuich	Cap(ellanu)s	
14. II. 1731.	Josephus Neffat	Capellanus	Vermensis (9. IV. 1738.) Capellanus curatus (13. IV. 1743.)
3. III. 1734.	Martinus Baxa	Can(oni)cus	Lindari (copia)
13. VI. 1735.	Giorgio Rittossa	Pres(byte)r	Georgius Rittossa Vermensis (24. VII. 1738.)
26. VII. 1738.	Natalis Culinas	Capellanus Pisinensis	de licentia baptizauit
11. II. 1745.	Philippus Mattessich	Sacerdos Pisinensis	

Summary

Tomislav GALOVIĆ, Elvis ORBANIĆ

THE HISTORICAL CONTEXT OF BERAM /ISTRIA, CROATIA/ (MIDDLE AGES AND EARLY MODERN PERIOD): SOURCES, HISTORIOGRAPHY, INTERPRETATION

Beram is a settlement in central Istria (Croatia) that has existed since the early Middle Ages. Its predominantly Slavic-Croatian character has been verified very early in archival records and documents, as well as in its Glagolitic cultural features. Beram (*Vermo* in Italian, *Verm* in German) holds an important place in the study of Mediaeval Istria and Croatian Glagolitism. Though it is a rural area with some urban elements (it was one of the castles of Pazin County, and had e.g. 148 hearths in 1578, with the status of a minor city [Ger. *Stättl*]), this settlement boasts historical and artistic monuments and a Glagolitic heritage of exceptional importance.

Primarily, these consist of Croatian Glagolitic manuscripts (the 15th-century First and Second Missal of Beram and the First and Second Beram Breviary, held at the National and University Library in Ljubljana, Slovenia); the present day parish church of St. Martin, originally from 1431; and the Gothic church of St. Mary on Škrilinah with frescoes painted in 1474 by master Vincent of Kastav (Lat. *Vincentius de Castua*). These frescoes are among the most valuable works of local Istrian Mediaeval art. In the early modern period (16th to 18th century), Beram was host to both dramatic wartime conflicts (1615-1618) and an attempt at spiritual regeneration by means of Catholic restoration. It is a place that was divided in terms of government during the period under study. While administratively belonging to the Habsburg Monarchy, spiritual authority was exercised by a Venetian subject holding the office of bishop of Poreč. This fact will represent an important obstacle in the spiritual development of both this and other micro-locations in Istria. The paper analyses the cultural, social, and religious circumstances of Beram throughout a period stretching from the Middle Ages to the early modern period. The paper is also based on the existing historiographic literature and an unpublished 17th-century record of pastoral visitations. Special emphasis is placed on the historical perspective of the study of Beram and its sacral and manuscript heritage from the Middle Ages to the early modern period; an interdisciplinary approach to future research and appreciation of this historical region is suggested. A review of published works related to the history of the Catholic Church in Istria is also provided, noting that an overview of the Istrian Church's history in the 16th and 17th centuries has yet to be produced. Details are also provided concerning archival materials from the period found in depositories such as the Diocesan Archives in Poreč, the Diocesan Archives of Trieste, and the Vatican Apostolic Archive, as well as in local parish archives and registers, which were mainly written in Glagolitic. The authors will seek to guide scholars to this rich vein of sources as a basis for future research.

Keywords: Istria, Beram, Middle Ages, Early Modern Period, sources, historiography, interpretation

Tomislav Galović
University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences,
Department of History and Institute of Croatian History
Zagreb (Croatia)
tgalovic@ffzg.hr
galovic.tomislav@gmail.com

Elvis Orbanić
Croatian Academy of Sciences and Arts,
Institute for Historical and Social Sciences in Rijeka,
Local unit in Pula
Pula (Croatia)
eorbanic@hazu.hr
orbanic.elvis@gmail.com